

МИЛОШ ЖИВКОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

СВЕТИ СИСОЈЕ НАД ГРОБОМ АЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГ. ЈЕДНА МОНАШКА ТЕМА ПОСТВИЗАНТИЈСКЕ УМЕТНОСТИ И ЊЕНИ ПРИМЕРИ У СРПСКОМ СЛИКАРСТВУ XVII ВЕКА*

Представа Светог Сисоја над гробом Александра Великог иконографски је уобличена на самом крају XV столећа. Реч је о особеној ликовној интерпретацији једне кратке песме („Гледам те, гробе“), током следећа два века често сликаном у храмовима широм Балкана. У чланку се, уз осврт на текстуалне основе иконографске теме и њено значење, разматрају недовољно проучене српске представе Светог Сисоја над Александровим гробом, сачуване на зидовима неколико цркава осликаних у првој половини XVII века.

Кључне речи: Свети Сисоје, Александар Велики, српска уметност XVII века, „сећање на смрт“, поствизантијска иконографија

The depiction of St. Sisoies above the grave of Alexander the Great was formulated at the end of the 15th century. The image in question is a visual interpretation of a short song («I see you, grave»), and it was often painted in the churches throughout the Balkans during the next two centuries. With references to the textual basis of this iconographic theme, as well as its meaning, the article is devoted to insufficiently studied Serbian examples of frescoes of St. Sisoies above Alexander's tomb, preserved on the walls of several churches painted in the first half of the 17th century.

Keywords: St. Sisoies, Alexander the Great, Serbian art of the 17th century, „the remembrance of death“, postbyzantine iconography

*Умири сваког дана да би остао жив;
јер ко се боји Бога тај ће бити увек жив.*

Свети Антоније Велики

* Рад садржи резултате истраживања спроведеног на пројекту Византолошког института САНУ – *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (бр. 177032) – који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Једна од изразито особених поствизантијских иконографских тема – представа ламента египатског аве Сисоја над гробом Александра Македонског – насликана је у неколико српских храмова током прве половине XVII века. Том наглашено дидактичком монашком призору није посвећена адекватна пажња у проучавањима српског сликарства из раздобља обновљене Пећке патријаршије. Истина, поменуте представе примећене су у студијама одговарајућих споменика, али готово ниједна од њих није ваљано описана ни детаљније објашњена. Изостало је и сагледавање српских представа Светог Сисоја над Александровим гробом у ширем поствизантијском контексту. Тако се десило да српски примери, осим једног сасвим позног – фреске у хиландарском ексонартексту (1803) – нису могли бити уврштени у подугачак списак у оквиру студије Рајнера Штихела посвећене Сисојевом туговању над Александровим гробом.¹ Сасвим се, због свега тога, чини оправданим покушај једног обухватнијег разматрања поменутих српских фреска.

* * *

Испод прозора на јужном зиду припрате Цркве Светог Ђорђа Манастира Ломнице (1607/1608), међу фигурама угледних монаха и пустиножитеља, насликан је Свети Зосим /с(ве)ты / зосимъ/ над плитким отвореним гробом. У њему је у цртежу схематично приказано наго тело покојника прекрштених руку на грудима, које изједају црви (сл. 1).² На основу натписа што се налази изнад извесно је да је реч о лешу Александра Великог: о горе тебе александре гръволъ.³ Слика описане фреске био је један од грчких мајстора који су изводили други слој зидног сликарства ломничког храма.⁴ Будући да ни на једном од многобројних поствизантијских примера монах који тугује над гробом није

¹ R. Stichel, Studien zum Verhältnis von Text und Bild Spät- und Nachtbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen, Vienna 1971, 83–112, о хиландарској фресци на стр. 88–89 (у даљем тексту: Stichel, Studien). Пример из Хиландара, као и фреска из манастира Драче (1735), биће поменути у одговарајућем делу даљег текста (уп. нап. 37), али се њима из хронолошких разлога нећемо детаљније бавити.

² И овим путем изражавамо искрену захвалност др Милану Радујку, који нам је несебично уступио своју фотографију ломничке фреске.

³ Љ. Шево, Манастир Ломница, Београд 1999, 90, 142, 180, црт. на стр. 62, сл. XIII (с нешто другачијим читањем натписа). Представу су запазили још М. Филиновић, Б. Мазалић, Црква Ломница у Босни, Споменик САН СГ, Одељење друштвених наука, н.с., књ. 3, Београд 1951, 143, сматрајући да је на њој приказан Свети Зосим „над одром Марије Египћанке“. С. Петковић, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1615, Нови Сад 1965, 190, наводи само да је на том месту представљен „Зосим“. Александра Великог препознао је тек З. Кајмаковић, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971, 339 („свети Зосим приказан је у погрсу изнад одра са лешом Александра Македонског кога растачу црви“), а да је у питању Свети Сисоје над гробом Александра Великог, погрешно означен као Зосим, установио је S. Petković, Iconographical Similarities and Differences Between Serbian and Greek Painting from the Middle of the Fifteenth to the End of the Seventeenth Centuries, Ευφροσύνη. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, Athēna 1992, 521 (= Иконографске сродности и разлике између српског и грчког сликарства од средине XV до средине XVII века, *Исти*, Српска уметност у XVI и XVII веку, Београд 1995, 228).

⁴ „Не би било исувише смело тврдити да је ову малу сцену (...), у тематику Ломнице унео један од грчких мајстора из овог сликарског атељеа, вероватно привременог састава“ (Петковић, Иконографске сродности и разлике, 228). Да је реч о остварењу грчког сликара сматра и Шево, Манастир Ломница, 142. О грчким зографима у Ломници уп. и E. N. Kyriakoudis, Les artistes Grecs qui ont participé à la peinture murale des régions sous la juridiction du Patriarcat de Peć pendant sa rénovation (1557–1690), Balkan Studies 24 (1983) 495–500.

именован као Свети Зосим, може се претпоставити да је таква легенда у Ломници исписана омашком сликара или, још вероватније, српског писара, који изгледа није успео прецизније да растумачи иконографску представу до тада непознату српској средини.

Судећи по описима истраживача, представа Светог Сисоја над гробом Александра Великог била је приказана и у Цркви Благовештења у селу Јекси код Ријеке Црнојевића. Тај храм скромних димензија осликали су 1626/1627. непознати мајстори, настављајући посао који је започео поп Страхиња из Будимља, чији се сликарски рукопис препознаје у горњим зонама.⁵ Трећи српски пример сачуван је у Цркви Успења Богородице манастира Режевића у Паштровићима, на слоју живописа датованом у последње године треће деценије XVII века (сл. 2).⁶ Представа Светог Сисоја над гробом, оивичена, као и остале околне фигуре, танким сликаним стубићима и архиволтом, насликана је на северном зиду храма.⁷ Физиономија аве Сисоја, означеног као с(в)џи / с(н)сон, крајње је необична – монах младићког, голобрадог лица и дуге косе, у плавој раси и смеђем огртачу, стоји раширених руку изнад гробнице у којој се види тамним окером сликан скелет покојника. Уз скелет није исписан одговарајући натпис, што пример из Режевића сврстава у групу оних поствизантијских представа на којима покојник није именован.⁸

Још један пример потиче из црногорског приморја. Реч је о фресци у Цркви Успења Богородичиног манастира Подмаина (Подострога) код Будве, осликаног убрзо после изградње 1630. године.⁹ Та композиција, тек недавно препозната,¹⁰

⁵ „Између Зосима и Марије Египатске, а испод прозора, назире се остатак једног лика, за који би се могло претпоставити, по месту где је приказан, да је св. Сисоје како тужи над гробом Александра Великог“ [С. Петковић, Црква Јекса код Црнојевића Ријеке, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966) 87]. Наведену идентификацију представе прихватају С. Раичевић, Сликарство Црне Горе у новом вијеку, Подгорица 1996, 89, нап. 318; А. Чиликов, Паштровске цркве и манастири. Зидно сликарство, Подгорица 2010, 104; *Isti*, Crkve i manastiri basena Skadarskog jezera, Podgorica 2012, 232. На теренским снимцима које нам је љубазно уступила колегиница Сандра Вујошевић данас су на разматраном месту видљиви незнатни фрагменти, па није могуће ни потврдити ни оспорити претпоставку Сретена Петковића.

⁶ За наведено датовање (1627–1630) и иконографски програм живописа уп. Чиликов, Паштровске цркве и манастири, 97–104, 206. За датовање у прву половину XVII века уп. Р. Вујичић, Преглед старог сликарства на подручју Будве и Паштровића, Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ 14 (1995) 111. Да је реч о живопису с краја XVI или почетка XVII века сматра Раичевић, Сликарство Црне Горе у новом вијеку, 90.

⁷ Вујичић, Преглед старог сликарства на подручју Будве и Паштровића, 112 („светитељ у монашком руху стоји изнад саркофага са скелетом“). Представу је исправно идентификовао Чиликов, Паштровске цркве и манастири, 103–104, сл. 93.

⁸ О томе уп. у даљем тексту.

⁹ О живопису те црквице у југозападном делу манастира уп. С. Радојчић, У Подмаинама, *Исти*, Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 270–281; Д. Ђурашевић, Цркве манастира Подмаине, Културно наслеђе 1 (Цетиње 1985) 167–172; Вујичић, Преглед старог сликарства на подручју Будве и Паштровића, 112–113; Раичевић, Сликарство Црне Горе у новом вијеку, 91.

¹⁰ Ђурашевић, Цркве манастира Подмаине, 168, наводи: „Испод прозора, на делу зида, где је сликарство пропало, била је представа монаха раширених руку над отвореним сандуком у којем је костур“. Супротно тврдњи ауторке, представа је и данас, упркос извесним оштећењима, јасно видљива. На фреску је скренуо пажњу Вујичић, Преглед старог сликарства на подручју Будве и Паштровића, 112, а да је у питању представа Светог Сисоја над Александровим гробом установио је тек Чиликов, Паштровске цркве и манастири, 104.

смештена је сасвим ниско, на западној страни јужног зида Богородичине црквице, испод прозора, а испред данашњег иконостаса. Свети Сисоје /σισο(ε)/, старац проседе кратке косе и зашиљене браде, у плавој раси и са смеђим огртачем, клечи и раширених руку ламентира над отвореним окерним саркофагом црвене предње ивице и десне бочне стране. Други план приказа једноставно је решен, у виду двеју тамноплавих трака, између којих су по једна окерна и црвена. Изнад скелета у гробу исписан је натпис који открива идентитет мртваца: · σνί (гр)οβъ · αλεξ[η]δρoвъ.

Иста иконографска тема уврштена је и у програм зидног сликарства Храма Светог Николе овчарско-кабларског Манастира Никоља. Налази се изнад врата на јужном зиду припрате, осликане 1637. године (сл. 3).¹¹ Као и у случају осталих монашких фигура у нартексу, изнад представе Светог Сисоја /с(в)ε)ты сйсоε/ насликан је декоративни лук. Монах је представљен у сведеном пејзажу са два стеновита брега, а други план композиције решен је у виду двају хоризонталних поља, плаве и окер боје. Ава клечи над гробом подигнутих руку, а у плитком гробу је невешто сликан скелет окер боје. Као и у Режевићима, изостао је натпис који би открио име покојника.¹²

* * *

¹¹ Д. Рајић, Манастир Никоље. Прилог познавању архитектуре и живописа цркве, Зборник радова Народног музеја Чачак 39 (1999) 42, црт. 9; С. Пејић, Манастир Пустиња, Београд 2002, 160 (осврће се на представу Светог Сисоја из Никоља сматрајући да је настала на основу грчких предлогака). Д. Рајић, М. Тимотијевић, Манастири Овчарско-кабларске клисуре, Чачак–Београд 2012², 208. Фреску је репродуковала А. Серафимова, Прилог кон проучувањата на една сликарска работилница од 30-тите на 17. век, Културно наследство 24–25 (1997–1998) 55, 56–57, сл. 26, а помиње је и В. Цветковић, The Living (and the Dead): Imagery of Death in Byzantium and the Balkans, Ikon 4 (Rijeka 2011) 30.

¹² Постоји известан основ за тврђу да су у припрати Никоља радили припадници исте сликарске радионице која је седам година раније осликала црквицу у Подмаинама, па и појаву исте монашке теме у двама храмовима можда треба тумачити коришћењем сличних сликарских предлогака. О томе би сведочи и податак да представа Светог Сисоја над гробом није једина заједничка двома тематским целинама. У обе цркве насликан је и Свети Никола како приводи Христу светог краља Стефана Дечанског, представа заснована на одговарајућој илустрацији из венецијанског издања *Празничног минеја* Божидача Вуковића (1538). Уп. Бурашевић, Цркве манастира Подмаине, 168, 171, сл. 3; Рајић, Тимотијевић, Манастири Овчарско-кабларске клисуре, 208, 210, сл. 191 (уочено је да у оба храма постоје представе Светог Николе и Стефана Дечанског, али не и да је то случај са фрескама Светог Сисоја над гробом). О представама Светог Николе са Стефаном Дечанским, са свом старијом литературом: С. Петковић, Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама XVI века, *Исти*, Српски светитељи у сликарству православних народа, Нови Сад 2007, 154–160, 166; С. Марјановић-Душанић, Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, Београд 2007, 371–375. Ипак, ваља приметити да су представе Светог Сисоја над Александровим гробом у две цркве формално-иконаграфски доста различите.

Поводом српских представа Светог Сисоја над Александровим гробом, треба скренути пажњу и на једну веома занимљиву грчку икону из Византијског музеја у Атени, датовану у XVI век (*Stichel*, Studien, 87, 97, Abb. 12). Окружен стеновитим бреговима, са дрвећем са којег висе картуши са натписима, монах разбарушене браде, у црној раси и кукулу, клечи изнад гроба. Из таме отвореног мермерног саркофага извире скелет Александра Великог, чије је име исписано на горњој ивици саркофага, на грчком и латинском језику. Дуж доње ивице саркофага исписан је натпис необичне садржине: грoвъ · αλεξάνδρα κρoαλ · σлавни цoтaнa · н дрвјaтa ·. Штихел је тај натпис превео као “Das Grab des Königs Alexander; der ruhreiche Ritter und Kroate (?)” [*Stichel*, Studien, 87]. У врху композиције, изнад две верзије имена светитеља, грчке и латинске, исписана је и трећа, ћирилична: oпaт cициoнцi. Коначно, и порука коју Свети Сисоје упућује Александру исписана је, осим на латинском, и на ћирилици. Како је претпостављено, икона је највероватније настала у Далмацији, на простору сусрета грчке и западноевропске културе (*Ibid.*). То остварење свакако заслужује засебно истраживање.

Према сажетим сведочанствима у збирци изрека и анегдота из живота ранохришћанских египатских пустињака, *Aprophthegmata Patrum*, Свети Сисоје (†429) био је следбеник Светог Антонија, једног од утемељитеља анахоретског монаштва. Будући духовно усавршен вишедеценијском аскезом, Свети Сисоје је поседовао ванредно монашко искуство, али и дар чудотворења, чија је свакако најзначајнија манифестација било васкрсење умрлог детета.¹³ У синаксарима се тај пустињак помиње међу светитељима који се славе 6. јула.¹⁴ Колико су хагиографски извори о животу светитеља штур и сведени на топику карактеристичну за хагиографије многих других пионира хришћанског пустиножительства, толико је оскудно и присуство његовог лика у уметности православних пре 1453. године. У храмовима византијског света насликано је свега неколико појединачних представа Светог Сисоја, међу фигурама других знаменитих светих монаха,¹⁵ а у пар наврата његов лик уврштен је у илустроване календаре.¹⁶

Насупрот томе и помало изненада, у поствизантијском раздобљу лик древног аве добија приличан значај. Управо тада, када су и многе друге

¹³ Το Γερωντικόν. Ἡτοι ἀποφθέγματα Ἀγίων Γερόντων, Athēna 1970², 110–115; The Sayings of the Desert Fathers. The Alphabetical Collection, trans. B. Ward, Kalamazoo 1984², 212–222; Старечник, прев. С. Јакшић, Нови Сад 2008³, 360–377.

¹⁴ Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902, 801, 804; *Архиепископ Сергей*, Полный месяцеслов Востока, I, Восточная агиология, Владимир 1901², 421, 424, 428, 439, 454; *Исти*, Полный месяцеслов Востока, II, Святой Восток, Москва 1876, 176–177; *Ј. Поповић*, Житија светих за јули, Београд 1975, 109–113; *Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац*, Православни светачник, II, Београд 1989, 544.

¹⁵ Уп., на пример, мозаик у католикону Манастира Светог Луке у Фокиди, из XI века (*N. Chadzidakis*, Hosios Loukas, Athens 1997, 84, plan 9, no. 134; plan 71, no. 42; *S. Tomeković*, Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine, Paris 2011, 50, 276), фреске у Цркви Светог Арханђела Михаила у Вароши код Прилепа, из око 1270–1280. године [*П. Костовска*, Фигурите на монасите в Св. Архангел Михаил, Варош: прилог кон нивната идентификација, Патримониум. МК 4/9 (2011) 86, сл. 4], припрати Хиландара, на слоју из 1804. који понавља живопис из 1321 (*М. Марковић*, Првобитни живопис главне манастирске цркве, изд. *Г. Суботић*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 232), Цркви Светог Јована Претече код Сера, на слоју из 1333–1345 (*А. Хунгорпулос*, *Αἰ τοιοῦτογραφία του Καθολικού της Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας*, Thessalonikē 1973, 14, πλ. 10α), Светом Илији (Неа Мони) у Солуну, из 1360–1380 (*Томековић*, Les saints ermites et moines, 282) и у Раваници, осликаној до 1387. године (*Б. Живковић*, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990, 46, 49). Захваљујем др Татјани Стародубцев, која ми је колегијално скренула пажњу на пример из Раванице.

Свети Сисоје помиње се у Ерминији Дионисија из Фурне (*М. Медућ*, Стари сликарски приручници, III, Београд 2005, 423), у тзв. Књизи попа Данила, сликарском приручнику из 1674. године (*Исти*, Стари сликарски приручници, II, Београд 2002, 338/339; 368/369) и у Ерминији породице Зографски из 1728 (*Исти*, 550). За поствизантијске појединачне представе Светог Сисоја уп., нпр. *Γερά Μονῆ Ἀγίου Διονυσίου, Ἄγιον Ὅρος: Οἱ τοιοῦτογραφίαι του Καθολικού, Αθήνα 2003*, εἰκ. 416, 448.

¹⁶ Реч је о менолозима у Старом Нагоричину (*П. Мијовић*, Менолог. Историјско-уметничка истраживања, Београд 1973, 281, сл. 106; *Б. Тодић*, Старо Нагоричино, Београд 1993, 79), Дечанима (*С. Кесић-Пустућ*, *Д. Војводић*, Менолог, изд. *В. Ј. Бурић*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 414, таб. IX, 3а), припрати Пећке патријаршије (*Мијовић*, Менолог, 373) и Цркви Светог Николе у Пелинову (*Исти*, 389). Уп. и представу Светог Сисоја на менолошкој икони са Синаја (*Г. Galavaris*, An Eleventh Century Hexartych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai, Venice–Athens 2009, 117, pl. 13). За представе у рукописним менолозима уп. *I. Hutter*, Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, II. Oxford Bodleian Library, II/2, Stuttgart 1978, 27, Abb. 87; *Л. М. Евсеева*, Афонская книга бразцов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника, Москва 1998, 315, № 167. За помене Светог Сисоја у српским менолозима уп., рецимо, Месеослов Јерусалимскога типика, изд. *В. Савић*, Ниш – Манастир Сопоћани 2003, 56; *Т. Суботин-Голубовић*, Календари српских рукописа прве половине XV века, ЗРВИ 43 (2006) 180.

иконографске новине обогатиле уметност хришћанског Истока, уобличена је иконографски изузетно занимљива представа која је предмет нашег истраживања.¹⁷ Њен најстарији, поуздано идентификован пример¹⁸ сачуван је на осликаној фасади молдавске Цркве Светог Николе у Балинешти (1499).¹⁹ Следећа у хронолошком низу сачуваних представа настала је на сасвим другој страни. То је фрагментарно очувана фреска из Цркве Светог Ђорђа у Какопетрији на Кипру, датована у прву четвртину XVI века.²⁰ Како два најстарија примера потичу са географски прилично удаљених места, отвара се извесан простор за претпоставку да је разматрана иконографска тема уобличена у неком од централних духовних и културних пунктова „Византије после Византије“. Бројност примера и монашки карактер теме упућивали би на Свету Гору као њено исходиште, али се не сме искључити ни могућност да је у питању била нека друга средина. Најстарија сачувана представа на Атону настала је 1546. године, када ју је у припрати Манастира Ставрониките насликао Теофан Крићанин, најистакнутији протагониста замашне уметничке обнове Свете Горе у XVI веку.²¹ У најстарије фреске Светог Сисоја над отвореним гробом спада и она у трпезарији Велике Лавре, остварење истог мајстора из треће четвртине XVI века.²² На том примеру ваља се посебно задржати, будући да је поменута фреска део шире програмске целине, па посматрана заједно са неким другим сценама, задобија додатно значење. У трпезарији Лавре насликана је и, иконографски веома необична, представа *Алегорије смрти*, приказане у виду скелета са косом у десној руци. Порекло те композиције, поуздано је утврђено, треба тражити

¹⁷ Осим наведене студије Рајнера Штихела (*Stichel, Studien*), о представи Светог Сисоја над гробом Александра Великог уп. *G. Galavaris, Alexander the great conqueror and captive of death: his various images in byzantine art, RACAR. Canadian art review 18–1 (1989) 17–18; H. D. Merandzas, Η μεταβυζαντινή εικόνα του σκελέθρου. Το δίλημμα της οργανικής ή πνευματικής επιλογής και η αποπροσωποποίηση του ανθρώπου απέναντι στο θάνατο, Δωδώνη 32 (2003) 376–378; A. Müller, Mönchsklage am Alexandergrab. Zur politischen Dimension eines postbyzantinischen Bildmotivs, Archiv für Kulturgeschichte 89/2 (2007) 367–393.*

¹⁸ У Византијском музеју у Атени, у оквиру колекције Рене Андреади, чува се лево крило триптиха, датовано око 1500. године. На левој страни те иконе је фигура Светог Јована Претече, а на десној једна веома пострадала представа. Од ње се јасно разазнају једино стојећа фигура погнутог монаха подигнутих руку и стеновити пејзаж у позадини. Како је лева страна композиције уништена, може се само нагађати о којој иконографској теми је реч. Ипак, могућност да је у питању представа Светог Сисоја над гробом Александра Великог не сме се до краја искључити. Уп. *N. Chatzidakis, Icons of the Cretan School (15th–16th Century, Benaki Museum, Athens, 1986, 46–47, cat. no. 39. Без сумње у то да је реч о представи Сисоја над Александровим гробом, икона се помиње у: Sinai, Byzantium, Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century, ed. Y. Piatnitsky et al., Saint Petersburg 2000, 212–213.*

¹⁹ *I. D. Ștefănescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle, Paris 1928, 100; Stichel, Studien, 85.*

²⁰ *A. and J. Stilianou, The Painted Churches of Cyprus, Nicosia 1997², 83, fig. 35.*

²¹ *Stichel, Studien, Abb. 13; M. Hadzēdakēs, Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς μονής Σταυρονικήτα, Agion Oros 1986, 54; Galavaris, Alexander the great conqueror and captive of death, 17, fig. 15.*

²² *G. Millet, Monuments de l'Athos, I, Paris 1927, pl. 150/2; J. J. Yiannias, The Wall Paintings in the Trapeza of the Great Lavra on Mounth Athos: A Study in Eastern Christian Refectory Art, PhD thesis, University of Pittsburgh 1971, 176–179; Stichel, Studien, 83–84; J. J. Yiannias, The Refectory Painting of Mounth Athos: An Interpretation, ed. *idem*, Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople, Charlottesville – London 1991, 274, fig. 4.23; N. Toutos, G. Foustēris, Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους, 10ος – 17ος Αιώνας, Athēna 2010, 87, σχ. 2.5.2, 93.*

у западноевропским илустрацијама Петраркиног *Тријумфа смрти*.²³ Насупрот двама „макабристичким“ темама, зидове трпезарије украшавају и композиције што тематизују хришћанске врлине оличене у монашком животу и монашкој смрти: *Лествица Јована Лествичника*, *Смрт праведног монаха* и *Успење Светог Атанасија Атонског*.²⁴

Углед Лавре Светог Атанасија вероватно је утицао на то да се у XVI веку иконографска тема о којој је реч нађе на зидовима других светогорских манастира. Ламент Светог Сисоја насликан је у трпезарији Ксенофонта (1567, ретуширано 1642),²⁵ у нартексу Дохијара (1568),²⁶ као и у још неколико атонских храмова живописаних у току следећа два века.²⁷ Колико су светогорски узорци били важни у распрострањању представе Сисојевог ламента показује пример из Митрополије у Калабаки код Метеора (1573). У том храму је, као и у Великој Лаври, представа Светог Сисоја над гробом Александра Великог насликана у близини петраркијанске сцене *Тријумфа смрти*.²⁸ Тема којом се бавимо постепено се ширила и по другим балканским областима. Године 1552. насликана је фреска у параклису Светог Јована Богослова у Манастиру Богородице Мавриотисе у Касторији, где су, изузетно, приказана три скелета у гробу.²⁹ О популарности разматраног типа представе на Метеорима, осим поменутог фреске из Калабаке, сведочи и фреска из манастира Варлаама (сл. 4).³⁰ Из XVI века сачувано је и неколико молдавских

²³ Millet, *Monuments de l'Athos*, pl. 142/2; R. Stichel, *Darstellungen des Trionfo delle Morte in der nachbyzantinischen Kunst*, *Byzantinoslavica* 32 (1971) 296–317; M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450–1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, 150–151, figs. 149–150; Yiannias, *The Wall Paintings in the Trapeza of the Great Lavra*, 153–157; Merandzas, *Η μεταβυζαντινή εικόνα του σκελεθρου*, 370–371. О другим примерима утицаја западноевропске графике на светогорско сликарство у поствизантијском периоду уп. A. Müller, *Spuren west-östlichen Kulturaustausches: Protestantische Drucke des 16. Jahrhunderts auf dem Berg Athos. Ostkirchliche Studien* 47 (1998) 124–138 (са старијом литературом). О западноевропским илустрацијама Петраркиних *Тријумфа смрти* уп. L. White Jr., *Indic Elements in the Iconography of Petrarch's Trionfo della Morte*, *Speculum* 49/2 (1974) 201–221; J. Trapp, *Petrarch's Triumph of Death in Tapestry*, *Idem, Studies on Petrarch and His Influence*, London 2003, 171–200; *Idem*, *Illustrations of Petrarch's Trionfi from Manuscript to Print and Print to Manuscript*, *Ibid.*, 201–243. О скелетима као симболичним фигурама смрти у поствизантијској уметности уп. и Ђ. Andōnopoulos, *Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική δοκίμη*, *ΔΧΑΕ* 25/4 (2005) 353–364.

²⁴ О тим представама најподробније Yiannias, *The Wall Paintings in the Trapeza of the Great Lavra*, 150–160.

²⁵ Stichel, *Studien*, 84; Toutos, *Fousteris*, *Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Ορους*, 415, 416, σχ. 15.6.1.

²⁶ Millet, *Monuments de l'Athos*, pl. 241/2; Stichel, *Studien*, 84; Toutos, *Fousteris*, *Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Ορους*, 344, σч. 10.1.5, 348.

²⁷ У југозападном портику католикона Дионисијата (крај XVI – почетак XVII века), капели Светог Јована Богослова у истом манастиру (1615), гробљанским црквама у Каракалу (1768) и Ставроникији (1798), у скиту Кавсокаливији (1776) и нартексу католикона Ксиропотама (1783). О наведеним примерима уп. Stichel, *Studien*, 84, 86, 88; Toutos, *Fousteris*, *Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Ορους*, 259, σч. 6.5.1; 271, σч. 6.8.1, 272; 354, σч. 10.3.1, 356; P. Androudis, *Les églises cimetiérales monastiques du Mont Athos*, *Villeneuve d'Ascq* 2000, I, 105, 108, 117, 123, 214; II, figs. 279, 301. За пример из нартекса манастира Хиландара уп. рад В. Цамића наведен у нап. 37 у даљем тексту.

²⁸ Stichel, *Darstellungen des Trionfo delle Morte*, 297–298, abb. 1–2; Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe*, 170–171; Merandzas, *Η μεταβυζαντινή εικόνα του σκελεθρου*, 370–371.

²⁹ Stichel, *Studien*, 87–88; G. Gounarēs, *Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριότισσας στην Καστοριά*, *Μακεδονικά* 21 (1981) 59–60, πιν. 30.

³⁰ A. Χυngopoulos, *Σχεδιάσμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήνα 1957, 15, πιν. 28.1; Stichel, *Studien*, 88, Abb. 14. Постоји још једно релативно савремено, веома занимљиво сведочанство о Александру Великому у Манастиру Варлааму. Ту се чува један

представа,³¹ а у XVII столећу, када су настали и описани српски примери, грчки зографи проносе представу ламента Светог Сисоја широм Балкана. Они су је, на пример, 1606/07. године насликали у Слимничком манастиру, на подручју Охридске архиепископије,³² као и у неколико цркава у данашњој Бугарској – Храму Светог Спаса у Несебру (1608/09),³³ припрати Цркве Рођења Христовог у Арбанасима (1638)³⁴, те у Храму Светог Атанасија (1667, сл. 5)³⁵ и Манастиру Успења Богородице у истом месту (1684–1692).³⁶ Најзад, неколико примера сведочи о популарности теме у XVIII и XIX веку.³⁷

Осим у фреско-техници, представа Светог Сисоја над гробом Александра Великог сачувана је и у виду неколико врхунских остварења поствизантијског иконописа. Икона из колекције венецијанске Цркве Светог Ђорђа приписана је једном од најугледнијих сликара свога времена, Михаилу Дамаскину (1535–1592/93).³⁸ Из истог столећа потичу икона из Ермитажа (сл. 6)³⁹ и већ поменуто

од два рукописа у којем се налази кратка романтична поема о Александру и Семирамиди. Варлаамски рукопис тог дела (cod. 197), написаног вероватно у XIV или XV веку, потиче из 1529. године, уп. *R. Stoneman, Alexander the Great. A Life in Legend, New Haven–London 2008, 141.* За издање текста в. *Die Erzählung von Alexander und Semiramis. Kritische Ausgabe mit einer Einleitung, Übersetzung und einem Wörterverzeichnis, ed. U. Moenig, Berlin 2004* (мени недоступно).

³¹ Реч је о фрескама у Цркви Светог Крста у Пархаути, из 1522. године (*Ștefănescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, 103; Stichel, Studien, 89*), манастиру Хумору из 1535 (*V. Dragut, Humor, Bucarest 1973, 23, fig. 28*) и манастиру Сученици, из 1580–1595 (*Ștefănescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, 148, Pl. XXXV/2; Stichel, Studien, 89; V. Dragut, Moldavian murals: from the 15th to the 16th century, Bucharest 1983, 43–45*).

³² *В. Поповска-Коробар, Кон атрибуцијата на живописот во црквата на Слимничкиот манастир, Сборник. Средновековна уметност 1 (1996) 228–229.*

³³ Корпус на стенописите од XVII век в Бугарија, изд. *Б. Пенкова, Ц. Кунева, Софија 2012, 29.*

³⁴ *Л. Прашков, Црквата „Рождество Христово“ в Арбанаси, Софија 1979, 97, сл. 76, 167.* У тој цркви налази се још једна дидактичка представа о пролазности. У питању је *Точак живота*, тема која ће у каснијим вековима бити изузетно популарна у бугарском сликарству, уп. *Е. Bakalova, The Wheel of Life in 17th Century Painting – Iconographic Sources, ЗЛУМС 32–33 (2002) 9–20.*

³⁵ *С. Ръцева, Црквата "Св. Атанасий" в Арбанаси и традициите на епирското ателие, Софија 2006, 62, фиг. 54.* Сасвим је неприхватљиво мишљење ауторке да на фресци није представљен египатски ава Сисоје, већ Свети Сисоје Синаит, монах-китор српског Манастира Преображења (после 1398), који је по њему добио име Сисојевац. О тој личности и њеној улози у подизању манастира последња пише *Т. Стародубцев*, Други слој живописа манастира Сисојевца и питање његовог ктитора, изд. *Д. Медаковић, Ц. Грозданов, На траговима Војислава Ј. Ђурића, Београд 2011, 238–259* (са свом старијом литературом).

³⁶ Корпус на стенописите од XVII век в Бугарија, 172, сл. на стр. 174. За преостале примере уп. списак који даје *Stichel, Studien, 84–89.*

³⁷ Уп. на пример *N. Ch. Papageōrgiou, Τοκαθολικότης Αγίας Παρασκευής καιοναόςτης Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Σαμαρίνας Γρεβενών, Thessalonikē 2010, 158, πιν. 37; Љ. Шево, Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији, Бања Лука 2010, 260; В. Цамић, Зидне слике с почетка XIX века у хиландарском саборном храму, Саопштења 44 (2012) 195.* Пажње је вредно и једно позно сведочанство култа Светог Сисоја – молитвеник из средине XIX века са деловима апокрифног житија светитеља, уп. *З. Богдановска, Свиток молитвеник, Културно наследство 30–31 (2004–2005) 227–245.*

³⁸ *M. Chadzidakēs, Les icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'institut, Venise 1962, 72–73, cat. no. 49, pl. 46; Stichel, Studien, 86; M. Hadzidakēs, Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ την Ἀλωση (1450–1830), I, Athēna 1987, 243.*

³⁹ *Εικόνες της Κρητικής τέχνης, Από τον Χάνδακα ὡς την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη, ed. M. Bormpoudakēs, Ērackleio 1993, 346, cat. no. 11; Sinai, Byzantium, Russia, 212–214, cat. no. S26.*

остварење из Византијског музеја у Атини,⁴⁰ а рад Константина Цанеса (1663–1682–1685) из атинске колекције Јоргоса Цакироглуа датује се око 1680. године.⁴¹

* * *

За наративни извор представе Светог Сисоја над гробом Александра Великог послужила је једна занимљива кратка песма. Она почиње стихом „Гледам те, гробе“ (Ορῶν σε τάφε), а наставља се емотивном рефлексijом о неизбежности смрти. О непосредној вези тог поетског списа и представе Сисојевог ламентa сведочи чињеница да је на многима од поменутих примера песма и исписана, као појашњење ликовног приказа.⁴² На основу настанка руског превода стихова, за *terminus ante quem* настанка грчког оригинала узима се 1484. година.⁴³ У једином сачуваном грчком примерку песме, у склопу кодекса са рукописима насталим између XIV и XVI века (Јерусалим, библиотека цариградског метоха Цркве Светог Гроба, cod. 303) њен наслов гласи „Јамбски пентастих Светог Сисоја“ („Τοῦ ἁγίου Σισοῆ πεντάστιχον ἱαμβικόν“).⁴⁴ Међутим, поуздано је утврђено да аутор тог текста није свети монах Сисоје, већ непозната личност истог имена.⁴⁵ Дакле, представа туговања Светог Сисоја над гробом, као ликовна интерпретација једног поетског текста, заснована је на неоснованом поистовећивању његовог аутора са тим ранохришћанским пустињаком. Како је претпостављено, томе је узрок могла да буде околност да је епизода разговора са покојником карактеристична за поједина особена дела анахоретске литературе.⁴⁶

Посебно појашњење захтева и појава друге личности у оквиру иконографске теме о којој је реч. Наиме, у песми која јој је послужила као текстуални предложаk представе монах се обраћа гробу, а не покојнику. Према томе, представа Сисојевог ламентa није дословна илустрација стихова, већ је дух обраћања из текста, ваљда из жеље за убедљивошћу приказа и његовим читљивијим обличјем, преточен у сусрет живог човека са мртвацем. Он је у једној иконографској варијанти остао анониман – није редак случај да име преминулог

⁴⁰ Уп. нап. 12.

⁴¹ *Stichel*, Studien, 85; *A. Karakatsanē*, Συλλογή Γεωργίου Τσακίρογλου. Εικόνες, Athēna 1980, 79, cat. no. 113, fig. 113, *M. Hadzidakēs*, *E. Drakopoulou*, Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450–1830), II, Athēna 1997, 425. Уп. и икону из параклиса Светог Николе у Лаври, из XVI века (*Stichel*, Studien, 85), и представу Сисојевог ламентa на триптиху са острва Мегисти (*Ibid.*; *A. Paul*, Dichtung auf Objekten. Inschriftlich erhaltene griechische Epigramme vom 9. bis zum 16. Jahrhundert: Suche nach bekannten Autorennamen, ed. *M. Hinterberger*, *E. Schiffer*, Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag, Berlin 2007, 237).

⁴² За критичко издање тих натписа уп. *Stichel*, Studien, 96. Уп. и српски превод (*Медун*, Стари сликарски приручници, II, 390/391), заснован на сликарском приручнику из 1674 („Књига попа Данила“): Гледам те, гробе, плаши ме поглед на тебе, | И од срца отиснута сузу лијем, | Пада ми на ум дуг који сви треба да плате: | Како да пређем, авај, такву границу? | Ах, ах, смрти, ко те може избећи?

⁴³ *Stichel*, Studien, 93–94, 96.

⁴⁴ *A. Papadopoulos-Kerameus*, Τερσολομτικὴ Βιβλιοθήκη, IV, Petroupoli 1899 (репринт Bruxelles 1963), 273, no. 10; *Stichel*, Studien, 93.

⁴⁵ *Ibid.*, 96.

⁴⁶ *Ibid.*, 102–103.

није исписано на фрескама.⁴⁷ С друге стране, на многим представама појављује се име Александра Великог. По свему судећи, идеатори иконографске теме поистоветили су неперсонализованог покојника са славним античким освајачем ослањајући се на вишевековну традицију везивања потоњег за теме пролазности и таштине.⁴⁸ Мотив за „преименовање“ мртвог анонима у Александра Великог могао је бити пронађен и у тзв. *Изрекама филозофа над Александровим гробом*. Те кратке сентенце, сачуване у раним арапским и сиријским верзијама, али и у грчком преводу у једном рукопису из XVII/XVIII века, веома су занимљиви сведени литерарни коментари личности, биографије и судбине Александра Великог из сентименталне морализаторско-дидактичке перспективе обележене идејом *vanitas-a*.⁴⁹ Разуме се по себи да је њихов значај још већи када се пажња

⁴⁷ Отуда се и у „Књизи попа Данила“, једином сликарском приручнику који садржи иконографску тему коју разматрамо, не помиње име Александра Великог, уп. *Медић*, Стари сликарски приручници, II, 390/391.

⁴⁸ Још је у антици успостављена антитеза између изузетности освајачког подухвата, те величине царства којим је Александар владао и преране владареве смрти. Тема људске пролазности, у смислу узалудности подвига мотивисаних гордошћу, провејава већ кроз поједине епизоде Псеудо-Калистеновог *Романа о Александру* (C. Jouanno, Naissance et métamorphose du roman d'Alexandre, Paris 2002), у средњем веку најпопуларнијег античког животописа македонског краља. То дело било је веома читано и у поствизантијском периоду, када настају и његове нове стиховане и прозне верзије. Слично, рефлексije о ефемерности земаљске славе присутне су и у другим античким биографијама тог владара и коментарима његове личности и владавине, уп. *Stichel*, Studien, 104–108; *Galavaris*, Alexander the Great conqueror and captive of death, 17; *R. Stoneman*, Naked philosophers: the Brahmins in the Alexander historians and the Alexander Romance, Journal of Hellenic Studies 115 (1995) 99–114; *idem*, Latin Alexander, ed. *H. Hofmann*, Latin Fiction. Latin Novel in Context, London – New York 1999, 151; *A. B. Bosworth*, Arrian, Alexander, and the Pursuit of Glory, ed. *J. Maricola*, A Companion to Greek and Roman Historiography, II, Blackwell Publishing 2007, 447–452; *Stoneman*, Alexander the Great. A Life in Legend, 91–106, 150–169. На ту се традицију надовезује хришћанска морализаторска критика Александрових личних порока, таштине и гордости, као и из тога изведено тумачење његове неславне смрти. Такав угао гледања заступали су поједини свети оци Цркве и византијски хроничари, уп. *Stichel*, Studien, 106; *N. Trahoulia*, The Venice Alexander Romance, Hellenic Institute Codex Gr. 5: A Study of Alexander the Great as an Imperial Paradigm in Byzantine Art and Literature, PhD thesis, Harvard University 1997, 14–17; *C. Jouanno*, L'image d'Alexandre le Conquérant chez les chroniqueurs byzantins, Kentron 17/ 2 (2001) 93–106.

⁴⁹ *Stichel*, Studien, 108–109. *Изреке мудраца над Александровим гробом* постоје у неколико арапских текстова, од којих најстарији потиче из IX века, као и у виду њихових западноевропских превода. Од источних хришћанских споменика, тај спис је уврштен у *Анале* мелкитског александријског патријарха Евтихија (876–939), такође писане на арапском, а сачуване су и сиријске верзије *Изрека*. Уп. *S. Brock*, The Laments of the Philosophers over Alexander in Syriac, *Idem*, Studies in Syriac Christianity. History, Literature and Theology, Ashgate 1992, VIII, 205–218 (са одговарајућом литературом).

По нашем мишљењу, поменути текстуални извор могао би да буде значајан из још једног разлога. Наиме, међу шеснаесторицом филозофа што ламентирају над Александровим гробом, а од којих су најпознатији Аристотел и Плотин, помиње се и један мудрац по имену Сисиније. У његовој сентенци запажа се да је Александар одвео многе људе у смрт, како сам не би умро, али га је смрт ипак сустигла (*Brock*, The Laments of the Philosophers, 212). Познато је да је у румунској народној књижевности Свети Сисоје погрешно поистовећен са Светим Сисинијем (*Stichel*, Studien, 91), па се не сме искључити могућност да је слична забуда могла да се деси и у грчкој традицији. У светлости такве помисли, вреди поменути да се и један ранохришћански египатски анахорета звао Сисиније. Тај ученик аве Елпидија подвизивао се у гробници, где је провео три године стојећи и непрестано се молећи, а да при том није узимао ни храну ни воду. На тај начин ава Сисиније стекао је моћ изгона демона. Прича о том пустињаку сачувана је у Лавсаику (око 419/420), уп. *Palladius*, Histoire Lausaque, ed. *A. Lucot*, Paris 1912, 332/333; Палладије, епископ Хелинупоља, Лавсаик или казивање о животима светих и блажених Отаца, прев. *С. Продић*, Шибеник 2002, 125–126.

усмери на форму обраћања Александру Великом – реч је управо о сентенцама казиваним над Александровим гробом, дакле, баш онако као што је случај и на ликовним приказима ламентације Светог Сисоја.⁵⁰

* * *

Када се са плана садржаја и његових идејних основа пажња преусмери на формално-иконографску морфологију представâ Светог Сисоја над гробом, онда се, како је у науци већ запажено, намеће поређење са одговарајућим примерима из богате галерије макабристичких тема касносредњовековне западноевропске уметности. Отуда се, због представâ скелета, каткад сликаних прилично веристички (сл. 4), може говорити о сличностима са *транзи* гробницама, што се учестало појављују почев од XIV века, када тематика смрти, као визуелна манифестација особеног менталитета и осећајности епохе, интензивно продире у готичку уметност.⁵¹ Неке поствизантијске представе Светог Сисоја над гробом чак и у погледу детаља подсећају на поједина западноевропска дела. Тако присуство три скелета на примеру из Касторије буди асоцијацију на познату *Причу о три мртва и три жива младића* и њене ликовне приказе. Како је већ примећено, нарочито је упутно поређење са фреском из *Campo Santo* у Пизи (око 1330).⁵² Могућност утицаја западноевропских иконографских образаца

⁵⁰ Да је скретање пажње на ту традицију прави пут у проучавању порекла представе Светог Сисоја над гробом Александра Великог показују и поједини поствизантијски текстови. *Изреке над Александровим гробом* уврстио је Агапије Ландос у своје обимно дело *Спасење грешних* (1641). Уп. Βιβλίον ὁρατότατον καλοῦμενον Ἀγαπῶλῶν Σωτηρία. Συντεθέν εἰς κοινὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον παρὰ Ἀγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητός, Венеција 1743², 271; Агапије Ландос, Спасење грешних. Препис Јеротеја Рачанина из 1697. године, II, изд. *Т. Јовановић*, Бајина Башта 2012, 318/319–320/321; *Stichel*, Studien, 108.

Иначе, осим на представама на којима му се као мртвацу обраћа Свети Сисоје, Александар Велики је у поствизантијској уметности персонификовао људску смртност и у оквиру једне друге композиције. Реч је о представама на којима тог античког владара гази персонификација смрти у виду скелета. Такве фреске сачуване су у светогорским манастирима Григоријату (XVIII век) и Филотеју (1765), уп. *Stichel*, Studien, 41; *Galavaris*, Alexander the Great Conqueror and Captive of Death, 17, figs. 17–18.

⁵¹ О *транзи* гробницама уп. *K. Cohen*, Metamorphosis of a Death Symbol: The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance, Berkeley, Los Angeles – Oxford 1973; *F. Arijes*, Eсеји о историји смрти на Западу, Београд 1989, 36–50, 106–122; *E. Gertsman*, Visualizing Death: Medieval Plagues and the Macabre, ed. *F. Mormando*, *Th. Worcester*, Piety and plague: from Byzantium to the Baroque, Truman State University Press 2007, 64–89.

⁵² “The context is similar to the West European memento mori iconography of the *Three Living and the Three Dead*, as in Campo Santo in Pisa” [*Cvetković*, The Living (and the) Dead: Imagery of Death in Byzantium and the Balkans, 30]. Реч је о представи смешеној у фунерарном клаустру саграђеном на земљи која је негде пре 1203. године, у време надбискупа Умбалда, донета са јерусалимске Голготе. У левом углу монументалне фреске *Тријумф смрти*, смештене у јужном делу клауистра, приказана је варијација на причу о три мртва и три жива младића – група коњаника који наилазе на три мртваца у отвореним ковчезима. Изнад ковчегâ је Свети Макарије, на чијем је свитку исписана порука о пролазности земаљског живота. Смисао тог опомињућег приказа употпуњује фреска са низом епизода из живота ранохришћанских пустињака („Тебаида“) у истом, јужном одељењу пизанског клауистра, уп. *C. Maria Boeckl*, The Pisan “Triumph of Death” and the Papal Constitution “Benedictus Deus”, *Artibus et Historiae* 18/36 (1997) 55–61; *D. Cole Ahl*, Camposanto, Terra santa: Picturing the Holy Land in Pisa, *Artibus et Historiae* 24/48 (2003) 95–122. Дакле, идејни основи пизанске композиције у извесном смислу кореспондирају са значењем представе аве Сисоја над гробом. Као што је на тој поствизантијској представи Сисоје Велики

увећава се када се зна да је на појединим примерима представу Светог Сисоја пратила и типично касноготичка тема *тријумфа смрти*.⁵³ Међутим, иако не треба сасвим занемарити значај поменутих западњачких макабристичких тема, зарад правилног разумевања представе Светог Сисоја над гробом адекватан контекстуални оквир треба да буде, пре свега православно монашко предање.⁵⁴ Оно посебно добија на важности ако се са морфологије акценат пребаци на план рецепције и значења. Другим речима, смисао туговања над гробом и непосредног суочавања са људском смрћу на начин на који то приказује слика Светог Сисоја морали су монашким заједницама у којима је сликан бити разумљиви пре свега у светлости вековне аскетске традиције Истока, то јест као ликовна представа монашког „сећања на смрт“.⁵⁵

О том аспекту монашког подвига сведоче многобројни писани извори. Из њих се сазнаје да су, поједностављено речено, онако како на фрескама ава Сисоје гледа Александров гроб, многи православни подвижници посматрали сопствени, припремљен још за живота. Наиме, радикални облици аскезе још од њених ранохришћанских почетака подразумевали су често неке особене поступке чији је смисао био „сећање на смрт“.⁵⁶ Тако се у житију једног од

оличење хришћанског етоса и светости, тако су у Пизи представа Светог Макарија Великог над лешевима, те поменути призори из живота других пустињака, засновани на *Vite de' santi Padre*, делу доминиканца Фра Доменика Кавалке (1270– око 1342) [*Cole Ahl*, Camposanto, Terra santa, 108], супротстављени пролазној алегоричкој представи пропадљиве земаљске твари – гиздавим коњаницама и њиховој будућој слици у виду три мртва младића.

⁵³ Уп. и друге примере из западноевропске иконографије које помиње *Müller*, *Mönchsklage am Alexandergrab*, 370–371.

⁵⁴ У вези са преусмеравањем значаја на источнохришћански контекст вреди поменути и да се представе скелета у поствизантијском сликарству проналазе у склопу једног другачијег иконографског решења. Тако је на глави „Јелина Платона“ у Воронецу, Молдовици, и Сучевизи приказан отворени саркофаг са скелетом. То је, заправо, гроб поменутог филозофа, поистовештен у традицији са гробом паганске личности који се помиње у *Теофановој хроници*. На саркофагу из тог византијског историографског дела било је исписано пророчанство о томе да ће Христа родити девица, те да ће гроб бити отворен за владавине Константина VI и Ирине (780–797), уп. *C. Ciobanu*, *Profeteile înțeleptilor antichității de la biserica fântânilor Voroneț*, Studii șercetări de istoria artei. Artă plastică, serie nouă, 1 (2011) 27–30, fig. 12. Такав саркофаг представљен је први пут на Западу у XIV веку, у катедрали у Орвијету [*M. D. Taylor*, *A Historiated Tree of Jesse*, DOP 33–34 (1980/81) 136–137, fig. 26], али тај пример не треба посматрати као иконографско исходиште молдавских примера. За представе скелета у источнохришћанској уметности пре пада Цариграда уп. скелет у гробу на fol. 2^r Српског минхенског псалтира: *Stichel*, *Studien*, 48–56; *Der serbische Psalter. Faksimile-Ausgabe des Cod. slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München*, ed. *H. Belting*, I, Wiesbaden 1978, 90–91, 187/189; II, fol. 2^r.

⁵⁵ Поред разматраних представа Светог Сисоја, у том кључу свакако треба тумачити и представе монаха над гробом на два иконама Успења Светог Јефрема Сирина из XVI века (*Stichel*, *Studien*, 89–90, abb. 15–16), као и сличне примере из руске иконографије – представе монаха над гробом са скелетом анонимног покојника, засноване на руском преводу истих стихова који су послужили као извор за уобличавање представе Сисојевог ламента (*Ibid.*, 113, 120, abb. 17–20). У руској уметности сачуван је и један пажње вредан позни пример (трећа четвртина XIX века) монашке контемплације смрти. У питању је илустрација „Размишљања о смрти“, дела светог Димитрија Ростовског (1651–1709), уп. *Монах Ермолай (Чежия)*, Каталог рукописей, печатных книг и архивных материалов русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне, I, ред. *Ж. Л. Левшина, А. А. Турилов*, Святая Гора Афон 2013, 81, кат. бр. 115 (монах стоји изнад гроба са скелетом, а поред је још један скелет, са косом у руци, као алегоричка персонификација смрти).

⁵⁶ *Д. Богдановић*, Свети Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Београд 1968, 95–96; *Д. Поповић*, Култ краља Драгутина – монаха Теоктиста, *Иста*, Под окриљем

утемељитеља пустињачког монаштва, Светог Антонија Великог, саопштава да је он једно време проводио у гробници борећи се са демонима.⁵⁷ И збирке прича о његовим следбеницима – *Apophthegmata Patrum* – обилују упечатљивим изрекама пустињака и описима њихових подвига који се односе на сталну заокупљеност смрћу. То је подразумевало и пребивање у сопственом гробу или још активнији, а за наше истраживање занимљивији вид контемплације – плач над својим унапред припремљеним посмртним почивалиштем.⁵⁸ Зарад поређења са ликовном представом која је предмет наше пажње, вреди нарочито скренути пажњу на једну сликовиту и потресну поуку аве Евагрија: „Када седиш у својој келији сабери свој ум. Сети се дана смрти: *види тада умирање тела* (курзив М. Ж), замисли несрећу, осети бол, осуди таштину света, да би могао заувек да будеш пред тиховањем и да не онемоћаш.“⁵⁹ Сличним мислима прожете су VI и VII поука *Лествице* Јована Лествичника, посвећене сећању на смрт и дару плача.⁶⁰ Има још необично важних примера из поучне богословске литературе. Тако представа Светог Сисоја над скелетом Александра Великог дели несумњиву идејну сродност са једним више него натуралистичким упутством које Свети Андреја Критски даје читаоцу који се сусреће са гробом,⁶¹ а још јој је ближе

светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006, 129.

⁵⁷ Творения иже во святыхъ отца нашего Атанасия Великаго, Архиепископа Александрийскаго, III, Свято-Троицкая Сергиева Лавра 1903, 186–189. Уп. *D. Brakke*, Athanasius and the Politics of Asceticism, Oxford 1995, 223–224. Детаљније о аскетској пракси и поукама Светог Антонија уп. *S. Rubenson*, The Letters of Saint Antony. Monasticism and the Making of a Saint, Minneapolis 1995; *A. A. Войтенко*, „Житие преподобного Антония Великаго“ святого Афанасия Александрийского и начало христианского монашества, ВВ 60 (2001) 91–98. О проблематици доживљаја смрти у раном монаштву на широкој основи пише *J. Zecher*, The Symbolics of Death and the Construction of Christian Asceticism: Greek Patristic Voices from the Fourth through Seventh Centuries, Phd. thesis, Durham University 2011.

⁵⁸ За неколико таквих одломака из тзв. алфабетске верзије *Apophthegmata patrum* уп. То Геровткѡν, 11, 48, 33, 43, 59; The Sayings of the Desert Fathers, 18, 63, 82, 92, 114–115; Старечник, 74, 183, 141, 142, 204, 359, 411. Уп. и тзв. систематску колекцију пустињачких *анофтегми*, разврстаних тематски: Древний патерик, изложено по главам, Москва 1991³; The Book of the Elders. Sayings of the Desert Fathers. The Systematic Collection, Cistercian Publications 2012. За њено тротомно критичко издање: Les Apophthegmes des Pères: collections systématique, I, ed. *J. C. Guy*, Paris 1993 (SC 387); Les Apophthegmes des Pères: collections systématique, II, ed. *idem*, Paris 2003 (SC 474); Les Apophthegmes des Pères: collections systématique, III, ed. *idem*, Paris 2005 (SC 498) [био ми је доступан само први том наведеног издања].

⁵⁹ Старечник, 141. Уп. То Геровткѡν, 33; The Sayings of the Desert Fathers, 63.

⁶⁰ Свети Јован Лествичник, Лествица, прев. *Д. Богдановић*, Београд 1961, 62–72. Уп. *Исти*, Свети Јован Лествичник, 95–96. За многе друге упечатљиве описе аскетског начина живота раних монаха, укључујући и сталну припрему за смрт и одрицање од свега земаљског уп. и *Историју монаха у Египту* (Historia monachorum in Aegypto, ed. *A. J. Festugière*, Bruxelles 1971; Историја монаха у Египту. Поуке светог Антонија, прев. *Ј. Поповић*, *Ј. Р. Арсовић*, Крњево 1984, 6–86), њену латинску редакцију, дело Руфина из Аквилеје (Rufino de Aquileya, Historia monachorum sive De vita sanctorum patrum, ed. *E. Schulz-Flügel*, Berlin 1990; Презвитер Руфин, Књига Живот пустињских отаца. Историја монаха у Египту, прев. *Л. Фундућ*, Вршац 2002), као и Паладијев *Лавсаик* (Palladius. Histoire Lausique; Паладије, епископ Хелинупоља, Лавсаик). Уп. такође *W. Harmless*, Desert Christians, An Introduction to the Literature of Early Monasticism, Oxford 2004 (са обимном библиографијом). О топосу смрти у каснијој византијској хагиографској литератури уп. *T. Pratsch*, Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit, Berlin – New York 2005, 319–339.

⁶¹ PG, 97, col. 1292. „Само напред ... гледај право у тај мучни приказ... Остани довољно дуго да осетиш његов смрад, смрад који није туђи, у ствари наш смрад. Достојанствено подноси задах

размишљање Светог Јефрема Сирина над замишљеним гробом анонимног цара, заправо ауторов коментар ништавности земаљске славе.⁶²

Да је присећање на карактеристичне епизоде из живота првих монаха Истока и поједине помало језовите коментаре отаца Цркве оправдано када је посреди проучавање једне иконографске теме поствизантијске уметности, показује у извесној мери чињеница да су и у познијим раздобљима монашке историје били актуелни слични модели монашког подвига. Према Житију Светог Атанасија с Метеора (1305–1383), он је стално имао на уму своју смрт, па је седео и плакао крај сопственог гроба који је ископао близу испоснице.⁶³ Тешко је, рецимо, замислити да братија Манастира Варлаама на Метеорима, где је сачувана једна од стилски најрепрезентативнијих представа Светог Сисоја над гробом (сл. 4), није посматрајући ту фреску могла да запази бар извесну асоцијацију на место из житија оснивача тесалијске „свете горе.“ Још је знаковитији пример једног јуродивог светогорског пустињака из XIV века. Свети Максим Кавсокалит (око 1270/80–око 1365/75) плакао је над својим унапред припремљеним гробом, а веома је карактеристично да је своје мисли изражавао и у стиховима, дакле, баш онако како то чини и Свети Сисоје на оним представама које прате речи песме „Гледам те, гробе“.⁶⁴

Постоји још један важан разлог за опрез при процени значаја западноевропских образаца за формулисање иконографије представе о којој је реч. Призор Светог Сисоја над гробом надовезује се на раздобље пре 1453. и у ликовном смислу, што у ранијим истраживањима није довољно наглашено – прикази монаха над гробом постојали су и у византијској уметности. Разумљиво, Сисојевој представи најсличније су управо ликовне представе неких од поменутих епизода из монашке литературе са којима је треба повезати и на идејном плану. Тако илустрација VI поуке („О сећању на смрт“) у синајском

гњилости који се одатле подиже и испаравање одурне течности. Буди јак пред за Бога веома мрским призором црва и трулежи испуњеном гнојем.“ Превод према: *P. Paduћ*, Страх у позној Византији, II, Београд 2000, 162. Уп. *Ž. Delimo*, Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka, I, Novi Sad 1986, 62.

⁶² Святой Ефремъ Сиринъ. Творения, IV, Москва 1995, 431–434.

⁶³ Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, ed. *N. Beēs*, Βυζαντίς 1 (1909) 239; *D. M. Nicol*, Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly, London 1975², 104; *Поновућ*, Култ краља Драгутина, 129. Осим над сопственим гробом, Атанасије је плакао и над телом монаха Анастасија, које је сахранио „перући га својим сузама“, не могавши да гледа како га растржу звери – услед жеље покојника који је наредио да се његово мртво тело баца са литице (Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν, 249; *Nicol*, Meteora, 96). Према житију Светог Атанасија Атонског, тај пионир светогорског монаштва спавао је на иловачи, преко које је постављао само овчију кожицу „коју је квасио својим сузама“ (Свети Атанасије Атонски. Увод. Житије. Коментари, прев. *М. Вељковић*, Манастир Жича 2012, 124). О келијама као стварним и симболичким монашким гробовима уп. *S. Popović*, The Byzantine Monastery: Its Spatial Iconography and the Question of Sacredness, ed. *A. M. Лидов*, Иерополит. Создание сакралных пространств Византии и Древней Руси, Москва 2006, 163–164.

⁶⁴ Deux vies de St. Maxime le Kausokalybe, ermite au Mont Athos (XIVe s.), ed. *E. Kourilas*, *F. Halkin*, Analecta Bollandiana 54 (1936) 89.16–19 (= *F. Halkin*, Saint moines d'Orient London 1973, XI). Уп. *Stichel*, Studien, 103. О Светом Максиму Кавсокалиту уп. *Kallistos Ware*, St. Maximos of Kapsokalyvia and Fourteenth-Century Athonite Hesychasm, ed. *J. Chrysostomides*, Kathēgētria: Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday, Camberley 1988, 409–430; *Н. Д. Барабанов*, Исихазм и агиография: развитие образа св. Максима Кавсокалита в житийной литературе XIV в., ВВ 55/1 (1994) 175–180; *S. Ivanov*, Holy Fools in Byzantium and Beyond, Oxford 2006, 237–239.

рукопису *Лествице Јована Лествичника* из XII века (Sinat. gr. 418, fol. 94^v) доста подсећа на Сисојеве представе. Реч је о минијатурном приказу монаха који размишља о смрти посматрајући саркофаг са четири скелета увијена у платно.⁶⁵ Понеки пример вредан помена при покушају расветљавања порекла фресака Сисојевог ламента проналази се и у монументалном сликарству. На североисточном своду припрате манастира Хиландара, на слоју из 1803. године, који, по свему судећи, понавља првобитни иконографски програм из 1321, илустрована је прича о разговору Светог Макарија са лобањом паганског свештеника. У другом плану композиције је приказан скелет у отвореном гробу, у који је светитељ сахранио лобању.⁶⁶ Значење поменуте хиландарске фреске, засноване на епизоди која се јавља у обе редакције *Апофтегми оцаца*, није, на први поглед се види, идентично поруци Сисојеве представе, али се свакако може говорити о извесним сродностима. Заједничка обема представама је анегдотски исказана идеја о пролазности земаљског живота, а карактеристично је и то што су покојници у оба случаја пагани.⁶⁷

* * *

Враћајући се српским представама Светог Сисоја над гробом, ваља да се осврнемо на извесне аспекте њиховог могућег тумачења. Иако појаву тих фресака у првом реду треба посматрати у контексту рада грчких мајстора (Ломница), односно циркулације иконографских предлогака као последице деловања тих сликарских радионица, не смеју се изгубити из вида неке особености српске културе XVII века на темељу којих се може говорити о аутентичној локалној рецепцији монашке теме о којој је реч. У оку богословски обавештеног и духовно дозрелог посматрача, српске фреске Светог Сисоја над гробом могле су, уверени смо, да задобију посебно значење. Као што су се прикази аве Сисоја над Александровим гробом у грчким поствизантијским храмовима надовезивали на древну традицију аскетске контемплације и непосредног сусрета са смрћу, тако се поуздано може претпоставити да су и српски посматрачи тог потресног призора, а нарочито чланови монашких обитељи за које је насликан, морали разумевати његову есхатолошко-сотириолошку мотивацију и дидактичку поруку. Наиме, идеје о ништавности земаљског живота биле су у српској монашкој пракси дубоко укорене. Као примери практиковања „сећања на смрт“ у

⁶⁵ J. R. Martin, *The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus*, Princeton, 1954, 91, fig. 186; Yiannias, *The Wall Paintings in the Trapeza of the Great Lavra*, 178; K. Weitzmann, *G. Galavaris, The Monastery of Saint Catherine at Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts*, I, Princeton 1990, 155, fig. 601.

⁶⁶ М. Марковић, Илустрације патеричких прича у припрати хиландарског католикона, изд. *В. Кораћ*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, уметност и архитектура, Београд 2000, 523, сх. III, IV, бр. 49, сл. 10. Пагански јереј саопштава монаху кроз какве муке пролазе пагани у паклу и хришћани који су се одрекли Бога.

⁶⁷ Значај те епизоде уочио је *Stichel*, *Studien*, 102–103, али му нису биле познате њене ликовне представе.

Политички аспект представа Светог Сисоја над Александровим гробом, било да је схваћен као симболичка представа туге због пропасти Византијског царства, било као својеврсна алегоричка асоцијација на турску власт (*Müller*, *Mönchsklage am Alexandergrab*), не сме се до краја искључити. Ипак, чини се да је општија, аскетска семантика представе преобладајућа.

српској средини могу се поменути појединости из житија монаха Теоктиста, бившег краља Драгутина, који је, према сведочењу архиепископа Данила II, спавао у сопственом гробу⁶⁸ или податак да је Свети Петар Коришки наредио да му се гроб ископа у стени испоснице у којој се подвизавао.⁶⁹ Уосталом, још се у списима Светог Саве наглашава пролазност земаљског људског постојања,⁷⁰ а у основи идентичне поруке читају се и са неколико занимљивих српских надгробних натписа, чија би се порука могла сажети у сентенци „Ја сам био што и ви, а ви ћете бити као ја.“⁷¹ Као што ти језгровити текстуални примери „исказују мисао о пролазности, исказану сликом суочавања живих са мртвима као сопственом будућом сликом“,⁷² тако сродно семантичко дејство засигурно треба подразумевати при тумачењу српских фресака Светог Сисоја над гробом Александра Великог, нарочито када им се приступи са социо-психолошког становишта – с пуном свешћу о „скрбним временима“ у којима су настале.⁷³

У вези са претходно изреченим, српске примере Сисојевог ламента треба сагледавати и кроз поређење са тематиком смрти у склопу српске писане речи XVI–XVIII века. Тај феномен свакако заслужује засебно изучавање и компетентнијег изучаваоца, али овом приликом ваља скренути пажњу бар на један кратак књижевни текст. Наиме, постоји одређена идејна сродност фресака што су предмет нашег истраживања и веома сугестивних и потресних стихова такозване *Песме смрти*, сачуване у три српска рукописа из XVI и XVII века. У питању је поетски опис одласка са овог света, кроз стихове који наглашавају неизбежности смрти, при чему се набрајају и коментаришу знамените библијске и историјске личности који су јој, будући ипак само људи, на крају подлегли.

⁶⁸ Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских. Службе, изд. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988, 69; Поповић, Култ краља Драгутина, 129.

⁶⁹ Теодосије, Житија, изд. Д. Богдановић, Београд 1988, 288; D. Popović, The Cult of St. Peter of Koriša, Stages of Development and Patterns, *Balkanica* 28 (1997) 195–196; Н. Гагова, И. Шпадијер, Две варијанте анахоретског типа у јужнословенској хагиографији (Теодосијево Житије светог Петра Коришког и Јевтимијево Житије светог Јована Рилског), изд. З. Вутић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Словенско средњовековно наслеђе, Београд 2001, 165.

⁷⁰ У уводу *Карејског типика* је парафраза стихире на стиховање (3. глас, мртвен) из Октоиха: „Дим је живот наш, пара, земља и прах. За мало се јавља, а брзо пролази. Мали је труд живота нашег, а велико и бесконачно добро награда“ (Свети Сава, Сабрана дела, изд. Т. Јовановић, Београд 1998, 5). У *Житију Светог Симеона* сасвим сличне речи изговара Стефан Немања пре абдикације и замонашења (Свети Сава, Сабрана дела, 157). Уп. И. М. Ђорђевић, Представа светог Саве Јерусалимског у студеничкој Богородичиној цркви, изд. П. Симић, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Београд 1987, 178–179 (= И. М. Ђорђевић, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 85).

⁷¹ За те надгробне натписе уп. Д. Поповић, Прилог познавању средњовековних надгробних споменика у манастиру Сопоћани, Новопазарски зборник 7 (1983) 38–39; *Иста*, Средњовековни надгробни споменици у Студеници, изд. В. Кораћ, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 501–502; *Иста*, Градачки надгробни натписи, Саопштења 24 (1992) 54–56.

⁷² С. Марјановић-Душанић, Смрт и светост, изд. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Приватни живот у српским земаљама средњег века, Београд 2004, 596.

⁷³ За увид у тај аспект српске културе у време турске власти уп. Р. Радић, У почетку свега је страх, изд. А. Фотић, Приватни живот у српским земаљама у освит модерног доба, Београд 2005, 505–544. Уп. и надахнуту мисао Светозара Радојчића, који је поводом фресака из Подostroга – можда, иако је изричито не помиње, подстакнут баш фреском Светог Сисоја над гробом – записао: „Подмаинске фреске, блиске смрти, сликане су за паству која је често гинула“ (*Радојчић*, У Подмаинама, 277–278).

Нарочито треба истаћи да међу њима анонимни надахнути поета читаоцима скреће пажњу и на Јосифа, који је био „египатски цар“.⁷⁴ Следствено, један од ефектнијих одломака *Песме смрти* уистину је близак поруци ликовне представе Светог Сисоја над гробом Александра Великог, будући да је реч о антитези између, с једне стране, земаљске власти и материјалног богатства и, томе насупрот, незауостављивости сурове смрти.⁷⁵

На самом крају ваља нагласити да је и лик покојника коме се Свети Сисоје Велики престашено и жалобно обраћа био добро познат српској средини у времену настанка разматраних фресака. О томе сведоче бројни рукописи Српске Александриде, средњовековне српске прераде Романа о Александру, настали у доба турске власти.⁷⁶

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Deux vies de St. Maxime le Kausokalybe, ermite au Mont Athos (XIVe s.), ed. E. Kourilas, F. Halkin, *Analecta Bollandiana* 54 (1936) 89.16–19 (=F. Halkin, *Saint moines d'Orient* London 1973, XI).

⁷⁴ С. Новаковић, Примери књижевности и језика старог и српскословенског, Београд 1904³, 578–583; Ј. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду, IV, Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903 (репринт 1982), 4, бр. 10 (173); Б. Сп. Радојичић, Старо српско песничтво XI–XVIII века, Крушевац 1966, 158–159; З. Вутић-Недељковић, Песма смрти (Рукопис бр. 17 Патријаршијске библиотеке), Књижевна историја 27 (1995) 113–123; К. Мано-Зиси, Песма смрти у препису презвитера Костадина из 1520. године, Словенско средњовековно наслеђе, 279–286. Уп. и Радић, Страх у позној Византији, II, 169.

⁷⁵ „јер та не гледа царевима царства|ради,|ни богатим богатства ради“ (*Радојичић*, Старо српско песничтво, 159).

⁷⁶ Р. Маринковић, Српска Александрида. Историја основног текста, Београд 1969, 7, 12, 13–14; Д. Богдановић, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 128, бр. 296; *Исти*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVIII века), Београд 1982, 18, бр. 25–28; Б. Шекуларац, Александрида манастира Добриловине, Библиографски вјесник 19/1–2 (1990) 121–129; Т. Суботин-Голубовић, Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века, Београд 1999, 191. Занимљиво је да је настанку српских фресака Сисојевог ламентата временски близак и једини српски препис још једног књижевног текста чији је главни јунак Александар Велики. То је прича о његовој потрази за извором живота, сачувана у рукопису из заоставштине Радослава Грујића (бр. 100), коју је 1628. године преписао извесни јеромонах Данило. Међутим, у тој легенди Александар није, као на фрескама са Сисојем, персонификација смртности, већ управо супротно, он проналази воду бесмртности, уп. Д. Драгојловић, Јужнословенска легенда о Александру Великом на извору живота, ПКЈИФ 35/ 1–2 (1969) 3–17.

У XVII веку српска средина дошла је у додир и са поменути *Изрекама над Александровим гробом*, преко превода дела Агапија Ландоса. Ипак, како најстарији српски превод те књиге потиче из 1685/86. године [Агапије Ландос, Спасење грешних, 501–508 (поговор Т. Јовановића)], не би нипошто било оправдано да се она доводи у било какву везу са фрескама Сисојевог ламентата. Тим фрескама временски су нешто ближе, али по смислу још удаљеније представе Александра Великог у оквиру Страшног суда у Храму Светог Петра и Павла у Тутину (1646/1647) [*Р. Станић*, Црква Светог Петра и Павла у Тутину, *Исти*, Одабрани радови, Београд 2007, 107] и Цркви Светог Ђорђа Манастира Темске (1654) [*Л. Павловић*, Манастир Темска, Смедерево 1966, 57], засноване на једном другом аспекту тумачења Александровог лика у хришћанском предању. О иконографском пореклу и идејним основима тог иконографског решења уп. Т. Р. Skotti, Η Όρασις του προφήτου Δανιήλ (Δν. ζ', 1–4) στη βυζαντινή τέχνη, *Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Athēna 2010, 453–469; *eadem*, Το όραμα του Προφήτη Δανιήλ (Δαν. Ζ', 1–14) στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, *ΔΧΑΕ* 4/33 (2012) 289–302.

- Die Erzählung von Alexander und Semiramis. Kritische Ausgabe mit einer Einleitung, Übersetzung und einem Wörterverzeichnis, ed. *U. Moennig*, Berlin 2004.
- Historia monachorum in Aegypto, ed. *A. J. Festugière*, Bruxelles 1971.
- Les Apophtegmes des Pères: collections systématique, I, ed. *J.C. Guy*, Paris 1993 (SC 387).
- Les Apophtegmes des Pères: collections systématique, II, ed. *J.C. Guy*, Paris 2003 (SC 474).
- Les Apophtegmes des Pères: collections systématique, III, ed. *J.C. Guy*, Paris 2005 (SC 498).
- Palladius. Histoire Lausiaque, ed. *A. Lucot*, Paris 1912.
- Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, XCVII, ed. *J. P. Migne*, Paris 1865.
- Rufino de Aquileya*, Historia monachorum sive De vita sanctorum patrum, ed. *E. Schulz-Flügel*, Berlin 1990.
- Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *H. Delehaye*, Bruxelles 1902.
- The Book of the Elders. Sayings of the Desert Fathers. The Systematic Collection, Cistercian Publications 2012.
- The Sayings of the Desert Fathers. The Alphabetical Collection, trans. *B. Ward*, Kalamazoo 1984²
- Βιβλίον ὀραϊότατον καλούμενον Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία. Συντεθέναις κοινήν τῶν Γραικῶν διάλεκτον παρά Ἀγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητός, Венеција 1743² [Biblion ὀraiotaton kaloumenon Sōtēria. Syntethen eis koinēn tōn Graikōn dialektion para Agariou Monachou tou Krētōs, Venecija 1743²].
- Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, ed. *N. Beēs*, Βυζαντίς 1 (1909) 239, 249 [Symbolē eis tēn istorias tōn monōn tōn Meteōron, ed. *N. Beēs*, Byzantis 1 (1909) 239, 249].
- Το Γεροντικόν. Ἔτοι ἀποφθέγματα Ἁγίων Γερόντων, Athēna 1970² [To Gerontikon. Ἐtoi apophthegmata Agiōn Geronton, Athēna 1970²].
- Агапије Ландос, Спасење грешних. Препис Јеротеја Рачанина из 1697. године, II, изд. *Т. Јовановић*, Бајина Башта 2012 [Агапије Landos, Spasenje grešnih. Prepis Jeroteja Račanina iz 1697. godine, II, изд. *Т. Јовановић*, Bajina Bašta 2012].
- Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских. Службе, изд. *Г. Мак Данијел*, *Д. Петровић*, Београд 1988 [Danilo Drugi, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe, изд. *Г. Мак Данијел*, *Д. Петровић*, Beograd 1988].
- Древний патерик, изложение по главам, Москва 1991³ [Drevnij paterik, izlozhenie po glavam, Moskva 1991³].
- Историја монаха у Египту. Поуке светог Антонија, прев. *Ј. Поповић*, *Ј. П. Арсовић*, Крњево 1984 [Istorija monaha u Egiptu. Pouke svetog Antonija, прев. *Ј. Поповић*, *Ј. П. Арсовић*, Krnjevo 1984].
- Месецослов Јерусалимскога типика, изд. *В. Савић*, Ниш – Манастир Сопоћани 2003 [Mesecoslov Jerusalimskoga tipika, изд. *В. Савић*, Niš – Manastir Sopoćani 2003]
- Паладије, епископ Хелинупоља, Лавсаик или казивање о животима светих и блажених Отаца, прев. *С. Продић*, Шибеник 2002 [Paladije, episkop Helinupolja, Lavsaik ili kazivanje o životima svetih i blaženih Otaca, прев. *С. Продић*, Šibenik 2002].
- Презвитер Руфин, Књига Живот пустињских отаца. Историја монаха у Египту, прев. *Л. Фундић*, Вршац 2002 [Prezviter Rufin, Knjiga pustinjских otaca. Istorija monaha u Egiptu, прев. *Л. Fundić*, Vršas 2002].
- Свети Атанасије Атонски. Увод. Житије. Коментари, прев. *М. Велковић*, Манастир Жича 2012 [Sveti Atanasije Atonski. Uvod. Žitije. Komentari, прев. *М. Veljković*, Manastir Žiča].
- Свети Јован Лествичник, Лествица, прев. *Д. Богдановић*, Београд 1961 [Sveti Jovan Lestvičnik, Lestvica, прев. *Д. Bogdanović*, Beograd 1961].
- Свети Сава, Сабрана дела, изд. *Т. Јовановић*, Београд 1998 [Sveti Sava, Sabrana dela, изд. *Т. Јовановић*, Beograd 1998].
- Святой Ефремъ Сиринъ. Творения, IV, Москва 1995 [Svjatoj Efremъ Sirinъ. Tvorenija, IV, Moskva 1995].
- Старечник, прев. *С. Јакшић*, Нови Сад 2008³ [Starečnik, прев. *С. Jakšić*, Novi Sad 2008³].

Творения иже во святыхъ отца нашего Атанасия Великаго, Архиепископа Александрийского, III, Свято-Троицкая Сергиева Лавра 1903 [Tvorenija izhe vo svjatyh' oca nashego Atanasija Velikago, Arhiepiskopa Aleksandrijskogo, III, Sviato-Troickaia Sergieva Lavra 1903].

Теодосије, Житија, изд. Д. Богдановић, Београд 1988 [Teodosije, Žitija, izd. D. Bogdanović, Beograd 1988].

Литература – Secondary Works

Andōnopoulos Ē., Η δεκάδα των ηλικιών: Амφίδρομη γενεαλογική δοκιμή, ΔΧΑΕ 25/4 (2005) 353–364 [*Andōnopoulos Ē.*, Ē dekada tōn ēlikión: Amphidromē genealogikē dokimē, DChAE 25/4 (2005) 353–364]

Androudīs P., Les églises cimetiérales monastiques du Mont Athos, I–II, Villeneuve d'Ascq 2000.

Arijes F., Eseji o istoriji smrti na Zapadu, Beograd 1989.

Bakalova E., The Wheel of Life in 17th Century Painting – Iconographic Sources, ЗЛУМС 32–33 (2002) 9–20 [ZLUMS 32–33 (2002) 9–20].

Bosworth A. B., Arrian, Alexander, and the Pursuit of Glory, ed. *J. Maricola*, A Companion to Greek and Roman Historiography, II, Blackwell Publishing 2007, 447–452.

Brakke D., Athanasius and the Politics of Asceticism, Oxford 1995.

Brock S., The Laments of the Philosophers over Alexander in Syriac, *Idem*, Studies in Syriac Christianity. History, Literature and Theology, Ashgate 1992, VIII, 205–218.

Chadzidakēs M., Les icônes de Saint-Georges des grecs et de la collection de l'institut, Venise 1962.

Chadzidakis N., Hosios Loukas, Athens 1997.

Chatzidakis N., Icons of the Cretan School (15th–16th Century), Benaki Museum, Athens 1986.

Čilikov A., Crkve i manastiri basena Skadarskog jezera, Podgorica 2012.

Ciobanu C., Profeteile înțelepților antichității de la biserica sfântul Gheorge a mănăstirii Voroneț, Studii șicercețări de istoria artei. Artă plastică, serie nouă, 1 (2011) 27–30, fig. 12.

Cohen K., Metamorphosis of a Death Symbol: The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance, Berkeley, Los Angeles – Oxford 1973.

Cole Ahl D., Camposanto, Terra santa: Picturing the Holy Land in Pisa, Artibus et Historiae 24/48 (2003) 95–122.

Cvetković B., The Living (and the) Dead: Imagery of Death in Byzantium and the Balkans, Ikon 4 (Rijeka 2011), 30.

Delimo Ž., Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka, I–II, Novi Sad 1986. Der serbische Psalter. Faksimile-Ausgabe des Cod. slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München, ed. *H. Belting*, I, Wiesbaden 1978.

Drăguț V., Humor, Bucarest 1973.

Dragut V., Moldavian murals: from the 15th to the 16th century, Bucharest 1983.

Galavaris G., Alexander the great conqueror and captive of death: his various images in byzantine art, RACAR. Canadian art review 18–1 (1989) 17–18.

Galavaris G., An Eleventh Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai, Venice–Athens 2009.

Garidis M., La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450–1600) et dans les pays sous domination étrangère, Athènes 1989.

Gertsman E., Visualizing Death: Medieval Plagues and the Macabre, ed. *F. Mormando*, *Th. Worcester*, Piety and plague: from Byzantium to the Baroque, Truman State University Press 2007, 64–89.

- Goumarēs G.*, Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσα ρστην Καστοριά, Μακεδονικά 21 (1981) 59–60, πιν. 30 [*Goumarēs G.*, Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου τῆς Μαυριώτισσας στῆν Καστορία, Makedonika 21 (1981) 59–60, pin. 30].
- Hadzidakēs M., E. Drakopoulou*, Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ την Ἄλωση (1450–1830), II, Athēna 1997 [*Hadzidakēs M., E. Drakopoulou*, Ellēnes zographoi meta tēn Alōsē (1450–1830), II, Athēna 1997].
- Hadzidakēs M.*, Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ την Ἄλωση (1450–1830), I, Athēna 1987 [*Hadzidakēs M.*, Ellēnes zographoi meta tēn Alōsē (1450–1830), I, Athēna 1987].
- Hadzidakēs M.*, Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Οι τοιχογραφίες της Ἱερας Μονῆς Σταυρονικήτα Συγγραφείς, Agion Oros 1986. [*Hadzidakēs M.*, Ο Κριῆτικος zōgraphos Theophanēs. Οι τοιχογραφίες τῆς Ἱερας Μονῆς Stayronikiēta Syngrapheis, Agion Oros 1986].
- Harmless W.*, Desert Christians, An Introduction to the Literature of Early Monasticism, Oxford 2004.
- Hutter I.*, Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, II. Oxford Bodleian Library, II/2, Stuttgart 1978,
- Ivanov S.*, Holy Fools in Byzantium and Beyond, Oxford 2006.
- Jouanno C.*, L’image d’Alexandre le Conquérant chez les chroniqueurs byzantins, Kentron17/ 2 (2001) 93–106.
- Jouanno C.*, Naissance et métamorphose du roman d’Alexandre, Paris 2002.
- Karakatsanē A.*, Συλλογή Γεωργίου Τσακίρογλου. Εικόνες, Athēna 1980 [*Karakatsanē A.*, Syllogē Geōrgiou Tsakiroglou. Eikones, Athēna 1980].
- Kyriakoudis E. N.*, Les artistes Grecs qui ont participé à la peinture murale des regions sous la juridiction du Patriarcat de Peć pendant sa rénovation (1557–1690), Balkan Studies 24 (1983) 495–500.
- Maria Boeckl C.*, The Pisan «Triumph of Death» and the Papal Constitution «Benedictus Deus», Artibus et Historiae 18/36 (1997) 55–61.
- Martin J. R.*, The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus, Princeton, 1954.
- Merandzas H. D.*, Η μεταβυζαντινή εικόνα του σκελεθρου. Το δίλημμα της οργανικής ή πνευματικής επιλογής και η αποπροσωποποίηση του ανθρώπου απέναντι στο θάνατο, Δωδώνη 32 (2003) 376–378 [*Merandzas H. D.*, Ἐ metabyzantinē eikona tou skelethrou. Το dilēmma tēs organikēs ē pneumatikēs epilogēs kai ē aproprosōporoiēsētou anthrōpou apenanti sto thanato, Dōdōnē 32 (2003) 376–378].
- Millet G.*, Monuments de l’Athos, I, Paris 1927.
- Müller A.*, Mönchsklage am Alexandergrab. Zur politischen Dimension eines postbyzantinischen Bildmotivs, Archiv für Kulturgeschichte 89/2 (2007) 367–393.
- Müller A.*, Spuren west-östlichen Kulturaustausches: Protestantische Drucke des 16. Jahrhunderts auf dem Berg Athos. Ostkirchliche Studien 47 (1998) 124–138.
- Nicol D. M.*, Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly, London 1975².
- Papadopoulos-Kerameus A.*, Τεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, IV, Petroupoli 1899 (репринт Bruxelles 1963), 273, no. 10 [*Papadopoulos-Kerameus A.*, Ierosolymitikē Bibliothēkē, IV Petroupoli 1899 (reprint Bruxelles 1963), 273, no. 10].
- Papageōrgiou N. Ch.*, Το καθολικό της Αγίας Παρασκευής και ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Σαμαρίνας Γρεβενών, Thessalonikē 2010 [*Papageōrgiou N. Ch.*, Το katholiko tēs Agias Paraskeyēs kai o naos tēs Metamorphōsēs tou Sōtēros Samarinas Grebenon, Thessalonikē 2010].
- Paul A.*, Dichtung auf Objekten. Inschriftlich erhaltene griechische Epigramme vom 9. bis zum 16. Jahrhundert: Suche nach bekannten Autorennamen, ed. *M. Hinterberger, E. Schiffer*, Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag, Berlin 2007, 237.
- Petković S.*, Iconographical Similarities and Differences Between Serbian and Greek Painting from the Middle of the Fifteenth to the End of the Seventeenth Centuries, Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη [Eufrosynon. Aphierōma ston Manolē Chatzēdakē] Athēna 1992, 521 (= Иконографске сродности и разлике између српског и грчког сликарства од средине XV

- до средине XVII века, *Istmi*, Српска уметност у XVI и XVII веку, Београд 1995, 228) [= Ikonografske srodnosti i razlike između srpskog i grčkog slikarstva od sredine XV do sredine XVII veka, *Isti*, Srpska umetnost u XVI i XVII veku, Beograd 1995, 228].
- Popović D.*, The Cult of St. Peter of Koriša, Stages of Development and Patterns, *Balkanica* 28 (1997) 195–196.
- Popović S.*, The Byzantine Monastery: Its Spatial Iconography and the Question of Sacredness, ed. *A. M. Лидов*, Иеротопия. Создание сакралных пространств Византии и Древней Руси, Москва 2006, 163–164 [ed. *A. M. Lidov*, Ierotopija. Sozdanie sakral'nyhprostranstv v Vizanti i IDrevnej Rusi, Moskva 2006, 163–164].
- Pratsch T.*, Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit, Berlin – New York 2005, 319–339.
- Rubenson S.*, The Letters of Saint Antony. Monasticism and the Making of a Saint, Minneapolis 1995.
- Sinai, Byzantium, Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century, ed. *Y. Piatnitsky et al.*, Saint Petersburg 2000.
- Skotti T. P.*, Η Όρασις τοῦ προφήτου Δανιὴλ (Δν. ζ', 1–4) στη βυζαντινὴ τέχνη, Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης πρὸς τιμὴν τῆς καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή, Athēna 2010, 453–469 [Skotti T. P., Ἐ Όρασις του prophētou Daniēl (Dn. Z, 1–4) stē byzantinē technē, Antapodosē. Meletes byzantinēs kai metabyzantinēs archaeilogias kai technēs pros timēn tēs kathēgētrias Elenēs Delēgiannē-Dōrē, Athēna 2010, 453–469].
- Skotti T. P.*, Το ὄραμα του Προφήτη Δανιὴλ (Δαν. Ζ', 1–14) στη μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ, ΔΧΑΕ 4/33 (2012) 289–302 [Skotti T. P., Το orama του Prophētē Daniēl (Dn. Z, 1–4) stē metabyzantinē zographikē, DChAE 4/33 (2012) 289–302].
- Ștefănescu I. D.*, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle, Paris 1928.
- Stichel R.*, Darstellungen des Trionfo delle Morte in der nachbyzantinischen Kunst, *Byzantinoslavica* 32 (1971) 296–317.
- Stichel R.*, Studien zum Verhältnis von Text und Bild Spät- und Nachtbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen, Vienna 1971.
- Stilianou A. and J.*, The Painted Churches of Cyprus, Nicosia 1997²
- Stoneman R.*, Alexander the Great. A Life in Legend, New Haven–London 2008.
- Stoneman R.*, Latin Alexander, ed. *H. Hofmann*, Latin Fiction. Latin Novel in Context, London – New York 1999, 151.
- Stoneman R.*, Naked philosophers: the Brahmins in the Alexander historians and the Alexander Romance, *Journal of Hellenic Studies* 115 (1995) 99–114.
- Taylor M. D.*, A Historiated Tree of Jesse, *DOP* 33–34 (1980/81) 136–137, fig. 26.
- Tomeković S.*, Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine, Paris 2011.
- Toutos N., Fousteris G.*, Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος – 17ος Αιώνας, Athēna 2010 [Toutos N., Fousteris G., Eyretērion tēs mnēmeiakēs zōgraphikēs tou Agiou Orous. 10os – 17os Aïōnas, Athēna 2010].
- Trahoulia N.*, The Venice Alexander Romance, Hellenic Institute Codex Gr. 5: A Study of Alexander the Great as an Imperial Paradigm in Byzantine Art and Literature, PhD thesis, Harvard University 1997.
- Trapp J.*, Illustrations of Petrarch's Trionfi from Manuscript to Print and Print to Manuscript, *Idem*, Studies on Petrarch and His Influence, London 2003, 201–243.
- Trapp J.*, Petrarch's Triumph of Death in Tapestry, *Idem*, Studies on Petrarch and His Influence, London 2003, 171–200.
- Ware Kallistos*, St. Maximos of Kapsokalyvia and Fourteenth-Century Athonite Hesychasm, ed. *J. Chrysostomides*, Kathēgētria: Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday, Camberley 1988, 409–430.

- Weitzmann K., Galavaris G., *The Monastery of Saint Catherine at Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts*, I, Princeton 1990.
- White Jr. L., *Indic Elements in the Iconography of Petrarch's Trionfo della Morte*, *Speculum* 49/2 (1974) 201–221.
- Χυngopoulos A., *Ai τοιχογραφίαι τον Καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Thessalonikē 1973 [Χυngopoulos A., *Ai toichographiai ton Katholikou tēs Monēs Prodromou para tas Serras*, Thessalonikē 1973].
- Χυngopoulos A., *Σχεδιάσμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήνα 1957 [Χυngopoulos A., *Schediasma Istorias tēs Theēskeytikēs zōgraphikēs meta tēn alōsin*, Athēna 1957].
- Yiannias J. J., *The Refectory Painting of Mounth Athos: An Interpretation*, ed. *idem*, *Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople*, Charlottesville – London 1991, 274, fig. 4.23.
- Yiannias J. J., *The Wall Paintings in the Trapeza of the Great Lavra on Mounth Athos: A Study in Eastern Christian Refectory Art*, Ph. D thesis, University of Pittsburgh 1971, 176–179;
- Zecher J., *The Symbolics of Death and the Construction of Christian Asceticism: Greek Patristic Voices from the Fourth through Seventh Centuries*, Phd. thesis, Durham University 2011.
- Εικόνες της Κρητικής τέχνης, Από τον Χάνδακα ώς την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη, ed. M. *Bormpoudakēs*, Ērakleio 1993 [Eikones tēs Krētikēs technēs, Apo ton Chandaka os tēn Moscha kai tēn Agia Petroupolē, ed. M. *Bormpoudakēs*, Ērakleio 1993].
- Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου, Αγιον Όρος: Οι τοιχογραφίες του Καθολικού, Αθήνα 2003 [Iera Monē Agiou Dionysiou, Agion Oros: Oi toichographies tou Katholikou, Athēna 2003].
- Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, I, Восточная агиология, Владимир 1901² [Arhiepiskop Serhij, Polnyj mesjaceslov Vostoka, I, Vostochnaja agiologija, Vladimir 1901²].
- Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, II, Святой Восток, Москва 1876 [Arhiepiskop Serhij, Polnyj mesjaceslov Vostoka, II, Svjatoj Vostok, Moskva 1876].
- Барабанов Н. Д., Исихазм и агиография: развитие образа св. Максима Кавсокаливита в житийной литературе XIV в., Византийский временник 55/1 (1994) 175–180 [Barabanov N. D., Isihazm i agiografija: razvitie obraza sv. Maksima Kavsokalivita v žitijnoj literature XIV v., Vizantijskij vremenik 55/1 (1994) 175–180].
- Богдановић Д., Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVIII века), Београд 1982 [Bogdanović D., Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVIII veka), Beograd 1982].
- Богдановић Д., Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978 [Bogdanović D., Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara, Beograd 1978].
- Богдановић Д., Свети Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Београд 1968 [Bogdanović D., Sveti Jovan Lestvičnik u vizantijskoj i staroj srpskoj književnosti, Beograd 1968].
- Богдановска З., Свиток молитвеник, Културно наследство 30–31 (2004–2005) 227–245 [Bogdanovska Z., Svitok molitvenik, Kulturno nasledstvo 30–31 (2004–2005) 227–345].
- Витић-Недељковић З., Песма смрти (Рукопис бр. 17 Патријаршијске библиотеке), Књижевна историја 27 (1995) 113–123 [Vitić-Nedeljković Z., Pesma smrti (Rukopis br. 17 Patrijaršijske biblioteke), Književna istorija 27 (1995) 113–123].
- Войтенко А. А., „Житие преподобнаго Антония Великого“ святого Афанасия Александрийского и начало христианского монашества, ВВ 60 (2001) 91–98 [Vojtenko A. A., „Zhitie prepodobnogo Antonija Velikogo“ svjatogo Afanasija Aleksandrijskogo i nachalo hristijanskogo monashestva, VV 60 (2001) 91–98].
- Вујићић Р., Преглед старог сликарства на подручју Будве и Паштровића, Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ 14 (1995) 111–113 [Vujičić R., Pregled starog slikarstva na području Budve i Paštrovića, Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU 14 (1995) 111–113].
- Гагова Н., Шпадијер И., Две варијанте анахоретског типа у јужнословенској хагиографији (Теодосијево Житије светог Петра Коришког и Јевтимијево Житије светог Јована Рилског), изд. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Словенско средњовековно наслеђе, Београд 2001, 165 [Gagova N., Špadijer I., Dve varijante anahoretskog tipa u južnoslovenskoj hagiografiji (Teodosijevo Žitiје svetog Petra Koriškoг и Јevtимијево Житије светог Јована Рилског), изд. З. Vitić, Т. Јovanović, И. Špadijer, Slovensko srednjovekovno nasleđe, Beograd 2001, 165]

- (Teodosijevo Žitije svetog Petra Koriškog i Jevtimijevo Žitije svetog Jovana Rilskog), izd. Z. Vitić, T. Jovanović, I. Špadijer, Slovensko srednjovekovno nasleđe, Beograd 2001, 165].
- Драгојловић Д.*, Јужнословенска легенда о Александру Великом на извору живота, ПКЈИФ 35, 1–2 (1969) 3–17 [*Dragojlović D.*, Južnoslovenska legenda o Aleksandru Velikom na izvoru života, PKJIF 35/1–2 (1969) 3–17].
- Ђорђевић И. М.*, Представа светог Саве Јерусалимског у студеничкој Богородичиној цркви, изд. П. Симић, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Београд 1987, 178–179 (=И. М. Ђорђевић, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 85) [*Ђорђевић И. М.*, Predstava svetog Save Jerusalimskog u studeničkoj Bogorodičnoj crkvi, izd. P. Simić, Studenica u crkvenom životu i istoriji srpskog naroda, Beograd 1987, 178–179 (=I. M. Đorđević, Studije srpske srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008, 85)].
- Ђурашевић Д.*, Цркве манастира Подмаине, Културно наслеђе 1 (Цетиње 1985) 167–172 [*Ђурашевић Д.*, Crkve manastira Podmaine, Kulturno nasljedje 1 (Cetinje 1985) 167–172].
- Евсеева Л. М.*, Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника, Москва 1998 [*Evsееva L. M.*, Afonskaja kniga obrazcov XV v. O metode raboty i modeljah srednjovekovnogo hudožnika, Moskva 1998].
- Живковић Б.*, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990 [*Živković B.*, Ravanica. Crteži fresaka, Beograd 1990].
- Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац*, Православни светачник, II, Београд 1989 [*Jeromonah Hrizostom Stolić Hilandarac*, Pravoslavni svetačnik, II, Beograd 1989].
- Кажмаковић З.*, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971 [*Kajmaković Z.*, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971].
- Кесић-Ристић С.*, *Војводић Д.*, Менолог, изд. В. Ј. Ђурић, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 414, таб. IX, 3а [*Kesic-Ristic S., Vojvodić D.*, Menolog, izd. V. J. Đurić, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 414, tab. IX, 3a].
- Корпус на стенописите от XVII век в България, изд. Б. Пенкова, Ц. Кунева, Софија 2012 [Корпус на stenopisite ot XVII vek v Bŭlgarija, izd. B. Penkova, C. Kuneva, Sofija 2012].
- Костовска П.*, Фигурите на монасите в Св. Архангел Михаил, Варош: прилог кон нивната идентификација, Патримониум. МК 4/9 (2011) 86, сл. 4 [*Kostovska P.*, Figurite na monasite v Sv. Arhangel Mihail, Varoš: prilog kon nivnata identifikacija, Patrimonium. MK 4/9 (2011) 86, sl. 4].
- Мано-Зиси К.*, Песма смрти у препису презвитера Костадина из 1520. године, изд. З. Вумић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Словенско средњовековно наслеђе, Београд 2001, 279–286 [*Mano-Zisi K.*, Pesma smrti u prepisu prezvitera Kostadina iz 1520. godine, izd. Z. Vitić, T. Jovanović, I. Špadijer, Slovensko srednjovekovno nasleđe, Beograd 2001, 279–286].
- Маринковић Р.*, Српска Александрида. Историја основног текста, Београд 1969 [*Marinković R.*, Srpska Aleksandrida. Istorija osnovnog teksta, Beograd 1969].
- Марјановић-Ђушанић С.*, Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, Београд 2007 [*Marjanović-Dušanić S.*, Sveti kralj. Kult Stefana Dečanskog, Beograd 2007].
- Марјановић-Ђушанић С.*, Смрт и светост, изд. С. Марјановић-Ђушанић, Д. Поповић, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 596 [*Marjanović-Dušanić S.*, Smrt i svetost, izd. S. Marjanović-Dušanić, D. Popović, Privatni život u srpskim zemljama srednjeg века, Beograd 2004, 596].
- Марковић М.*, Илустрације патеричких прича у припрати хиландарског католикона, изд. В. Кораћ, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, уметност и архитектура, Београд 2000, 523, сх. III, IV, бр. 49, сл. 10 [*Marković M.*, Ilustracije pateričkih priča u pripрати hilandarskog katolikona, izd. V. Korać, Osam vekova Hilandara. Istorija, duhovni život, umetnost i arhitektura, Beograd 2000, 523, sh. III, IV, br. 49, sl. 10].
- Марковић М.*, Првобитни живопис главне манастирске цркве, изд. Г. Суботић, Манастир Хиландар, Београд 1998, 232 [*M. Marković*, Prvobitni živopis glavne manastirske crkve, izd. G. Subotić, Manastir Hilandar, Beograd 1998, 232].

- Медић М., Стари сликарски приручници, II, Београд 2002 [Medić M., Stari slikarski priručnici, II, Beograd 2002].
- Медић М., Стари сликарски приручници, III, Београд 2005 [Medić M., Stari slikarski priručnici, III, Beograd 2005].
- Мијковић П., Менолог. Историјско-уметничка истраживања, Београд 1973 [Mijović P., Menolog. Istorijsko-umetnička istraživanja, Beograd 1973].
- Монах Ермолај (Чежја), Каталог рукописей, печатных книг и архивных материалов русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне, I, ред. Ж. Л. Левшина, А. А. Турилов, Святая Гора Афон 2013 [Monah Ermolaj (Chezhija), Katalog rukopisej, pechatnyh knig i arhivnyh materialov ruskogo Svjato-Panteleimonova monastyrja na Afone, I, red. Zh. L. Levshina, A. A. Turilov, Svjataja Gora Afon 2013].
- Новаковић С., Примери књижевности и језика старога и српскословенскога, Београд 1904³, 578–583 [Novaković S., Primeri književnosti i jezika staroga i srpskoslovenskoga, Beograd 1904³, 578–583].
- Павловић Л., Манастир Темска, Смедерево 1966 [Pavlović L., Manastir Temska, Smederevo 1966].
- Пејић С., Манастир Пустинја, Београд 2002 [Pejić S., Manastir Pustinja, Beograd 2002].
- Петковић С., Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1615, Нови Сад 1965 [Petković S., Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557–1615, Novi Sad 1965].
- Петковић С., Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама XVI века, *Исту*, Српски светитељи у сликарству православних народа, Нови Сад 2007, 154–160, 166 [Petković S., Likovi Srba svetitelja u srpskim štampanim knjigama XVI veka, *Isti*, Srpski svetitelji u slikarstvu pravoslavni naroda, Novi Sad 2007, 154–160, 166].
- Петковић С., Црква Јекса код Црнојевића Ријеке, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966) 87 [Petković S., Crkva Jeksa kod Crnojevića Rijeke, Starine Crne Gore 3–4 (1965–1966) 87].
- Поповић Д., Градачки надгробни натписи, Саопштења 24 (1992) 54–56 [Popović D., Gradački nadgrobni natpisi, Saopštenja 24 (1992) 54–56].
- Поповић Д., Култ краља Драгутина – монаха Теоктиста, *Иста*, Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006, 129 [Popović D., Kult kralja Dragutina – monaha Teoktista, *Ista*, Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 2006, 129].
- Поповић Д., Прилог познавању средњовековних надгробних споменика у манастиру Сопоћани, Новопазарски зборник 7 (1983) 38–39 [Popović D., Prilog poznavanju srednjovekovnih nadgrobni spomenika u manastiru Sopoćani, Novopazarski zbornik 7 (1983) 38–39].
- Поповић Д., Средњовековни надгробни споменици у Студеници, изд. В. Кораћ, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 501–502 [Popović D., Srednjovekovni nadgrobni spomenici u Studenici, изд. V. Korać, Studenica i vizantijska umetnosti oko 1200. godine, Beograd 1988, 501–502].
- Поповић Ј., Житија светих за јули, Београд 1975 [Popović J., Žitija svetih za juli, Beograd 1975].
- Поповска-Коробар В., Кон атрибуцијата на живописот во црквата на Слимничкиот манастир, Зборник. Средновековна уметност 1 (1996) 228–229 [Popovska-Korobar V., Kon atribucijata na živopisot vo crkvata na Slimničkiot manastir, Zbornik. Srednovekovna umetnost 1 (1996) 228–229].
- Прашков Л., Црквата „Рождество Христово“ в Арбанаси, Софија 1979 [Praškov L., Cirkvata „Roždestvo Hristovo“ v Arbanasi, Sofija 1979].
- Радић Р., Страх у позној Византији, I–II, Београд 2000 [Radić R., Strah u poznoj Vizantiji, I–II, Beograd 2000].
- Радић Р., У почетку свега је страх, изд. А. Фотић, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, Београд 2005, 505–544 [Radić R., U početku svega je strah, изд. A. Fotić, Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba, Beograd 2005, 505–544].
- Радојчић Ђ. Сп., Старо српско песништво XI–XVIII века, Крушевац 1966 [Radojčić Đ. Sp., Staro srpsko pesništvo XI–XVIII veka, Kruševac 1966].

- Радојчић С.*, У Подмаинама, *Исти*, Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 270–281 [*Radajčić S.*, U Podmainama, *Isti*, Uzori i dela starih srpskih umetnika, Beograd 1975, 270–281].
- Раичевић С.*, Сликарство Црне Горе у новом вијеку, Подгорица 1996 [*Raičević S.*, Slikarstvo Crne Gore u novom vijeku, Podgorica 1996].
- Рајић Д.*, Манастир Никоље. Прилог познавању архитектуре и живописа цркве, Зборник радова Народног музеја Чачак 39 (1999) 42, црт. 9 [*Rajić D.*, Manastir Nikolje. Prilog poznavanju arhitekture i živopisa crkve, Zbornik radova Narodnog muzeja Čačak 39 (1999) 42, crt. 9].
- Рајић Д.*, *Тимотијевић М.*, Манастири Овчарско-кабларске клисуре, Чачак–Београд 2012² [*Rajić D.*, *Timotijević M.*, Manastiri Ovčarsko-kablarske klisure, Čačak–Beograd 2012²].
- Ръцева С.*, Црквата “Св. Атанасиј” в Арбанаси и традициите на епирското ателие. Софија 2006 [*Rūceva S.*, Cърквата “Св. Atanasij” v Arbanasi i tradiciite na epirskoto atelie, Sofija 2006].
- Серафимова А.*, Прилог кон проучувањата на една сликарска работилница од 30–тите на 17. век, Културно наследство 24–25 (1997–1998) 55, 56–57, сл. 26 [*Serafimova A.*, Prilog kon proučuvanjata na edna slikarska rabotilnica od 30–tite na 17. vek, Kulturno nasledstvo 24–25 (1997–1998) 55, 56–57, sl. 26].
- Станић Р.*, Црква Светог Петра и Павла у Тутину, *Исти*, Одабрани радови, Београд 2007, 107 [*Stanić R.*, Crkva Svetog Petra i Pavla u Tutinu, *Isti*, Odabrani radovi, Beograd 2007, 107].
- Стародубцев Т.*, Други слој живописа манастира Сисојевца и питање његовог ктитора, изд. *Д. Медаковић, Ц. Грозданов*, На траговима Војислава Ј. Ђурића, Београд 2011, 238–259 [*Starodubcev T.*, Drugi sloj živopisa manastira Sisojevca i pitanje njegovog ktitora, izd. *D. Medaković, C. Grozdanov*, Na tragovima Vojislava J. Đurića, Beograd 2011, 238–259].
- Стојановић Љ.*, Каталог Народне библиотеке у Београду, IV, Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903 (репринт 1982) [*Stojanović Lj.*, Katalog Narodne biblioteke u Beogradu, IV, Rukopisi i stare štampane knjige, Beograd 1903 (reprint 1982)].
- Суботин-Голубовић Т.*, Календари српских рукописа прве половине XV века, ЗРВИ 43 (2006) 180 [*Subotin-Golubović T.*, Kalendar srpskih rukopisa prve polovine XV veka, ZRVI 43 (2006) 180].
- Суботин-Голубовић Т.*, Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века, Београд 1999 [*Subotin-Golubović T.*, Srpsko rukopisno nasleđe od 1557. godine do sredine XVII veka, Beograd 1999].
- Тодић Б.*, Старо Нагоричино, Београд 1993 [*Todić B.*, Staro Nagoričino, Beograd 1993].
- Филиповић М.*, *Мазалић Ђ.*, Црква Ломница у Босни, Споменик САН CI, Одељење друштвених наука, н.с., књ. 3, Београд 1951, 143 [*Filipović M.*, *Mazalić Đ.*, Crkva Lomnica u Bosni, Spomenik SAN CI, Odeljenje društvenih nauka, n.s., knj. 3, Beograd 1951, 143].
- Чиликов А.*, Паштровске цркве и манастири. Зидно сликарство, Подгорица 2010 [*Čilikov A.*, Paštrovske crkve i manastiri. Zidno slikarstvo, Podgorica 2010].
- Џамић В.*, Зидне слике с почетка XIX века у хиландарском саборном храму, Саопштења 44 (2012) 195 [*Džamić V.*, Zidne slike s početka XIX veka u hilendarskom sabornom hramu, Saopštenja 44 (2012) 195].
- Шево Љ.*, Манастир Ломница, Београд 1999 [*Ševo Lj.*, Manastir Lomnica, Beograd 1999].
- Шево Љ., Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији, Бања Лука 2010 [*Ševo Lj.*, Srpsko zidno slikarstvo 18. vijeka u vizantijskoj tradiciji, Banja Luka 2010].
- Шекуларец Б.*, Александрида манастира Добриловине, Библиографски вјесник 19/1–2 (1990) 121–129 [*Šekularac B.*, Aleksandrida manastira Dobrilovine, Bibliografski vjesnik 19/1–2 (1990) 121–129].

Miloš Živković

(Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade)

SAINT SISOES ABOVE THE GRAVE OF ALEXANDER THE GREAT.
A MONASTIC THEME OF POST-BYZANTINE ART AND ITS
EXAMPLES FROM THE 17th CENTURY SERBIAN PAINTING

One of the very distinct post-Byzantine iconographic themes – depiction of abba Sisoës above the open tomb with the bones of Alexander the Great – was painted in several Serbian churches during the first half of the 17th century. The oldest example is the mural painting on the south wall of the narthex of the Church of St. George in Lomnica monastery (1607/1608), where, instead of St. Sisoës, St. Zosimus is represented above Alexander's grave (fig. 1). The author of this fresco was one of the Greek masters who painted a second layer of wall paintings in Lomnica. Since the monk who is grieving over the grave of Alexander is not named as St. Zosimus in none of the many examples of the theme in question, it can be assumed that this name of the saint was written by mistake. Judging by the descriptions of the researchers, St. Sisoës above the grave of Alexander the Great was depicted in the Church of the Annunciation in the village Jeksa near Rijeka Crnojevića in 1626/1627. Third Serbian example is preserved in the Church of the Assumption of the Virgin in Reževići monastery, on the layer of frescoes dating back to the last years of the third decade of the 17th century (Fig. 2). St. Sisoës above Alexander's grave was also represented in the church of the Assumption of the Virgin in Podmaine (Podostrog) monastery in Budva, shortly after 1630. This composition, only recently recognized, is located on the west side of the south wall of the church, under the window. Finally, the same iconographic theme was included in the programme of mural paintings in the Church of St. Nicholas in Nikolje monastery (1637). It is located above the door on the south wall of the narthex (Fig. 3).

The iconographic theme in question was formulated in the post-Byzantine period. Its oldest reliably identified example was painted on the facade of the Moldovan Church of St. Nicholas in Balinesti (1499). The oldest preserved example from Mount Athos, where exist the largest number of frescoes of Sisoës's lament, was created in 1546, and about ten years later it was depicted in the refectory of Great Lavra. The lament of St. Sisoës was also painted in the refectory of Xenophontos (1567, retouched 1642), in the narthex of Docheiariou (1568), as well as in several other monasteries on Mount Athos during the next two centuries. From the 16th century there are several Moldovan examples, and in the 17th century Greek painters spread the image of St. Sisoës over Alexander's grave throughout the Balkans. Also, this iconographic theme was painted on a number of very valuable post-Byzantine icons.

The iconography of the image of St. Sisoës over the grave of Alexander the Great is based on an interesting short poem, written before 1484. It begins with the line «I see you, grave» (Ὁρῶν σε τάφει) and continues with an emotional reflection on the inevitability of death. A close relation of this poetic piece and depictions of Sisoës' lament is evidenced by the fact that mentioned poem is written on these frescoes in many cases. The author of the poem was wrongfully identified as the early Christian

hermit Sisoës. As far as Alexander the Great is concerned, it is obvious that he was chosen as an adequate dead person in the scene, because there existed a centuries-old tradition of connecting him with the issues of transience and vanity.

As was already noticed by scholars, the image of St. Sisoës above Alexander's grave imposes comparison with some examples from the rich gallery of macabristic topics from late-medieval art of the West. Hence, for example, the depiction of Alexander's skeleton, sometimes painted in very veristic way (fig. 4), resembles the so-called *transi* tombs which appear frequently from the beginning of the fourteenth century onwards, when the themes of death were intensely penetrating the Gothic art. The possibility of the influence of Western iconographic forms on formulation of Sisoës' lament is even increased when one pays attention to the fact that it is in some cases painted near the petrarchan scene of *Trionfo del morte*. However, although one should not completely disregard the importance of the aforementioned Western macabristic images, for the sake of the proper understanding of the images of St. Sisoës above the tomb appropriate contextual framework should be primarily Orthodox monastic tradition. This tradition becomes especially important if one focuses on the problems of reception of the scene. In other words, the meaning of the grief on the grave and direct confrontation with human death in a way that it is shown on the images of St. Sisoës, could in monastic communities for which it was painted be understood primarily in the light of the centuries-old ascetic tradition of the East – that is, as a visual representation of the monastic «memory of death.» Furthermore, the depiction of St. Sisoës above Alexander's bones should be connected to the period before 1453. in the artistic sense as well. Namely, the images of monks over the grave were sometimes represented in Byzantine art. The most similar to Sisoës' lament are the illustration of the 6th lessons («On the remembrance of death») in the Sinai manuscript of the Ladder of John the Climacus from the 12th century (Sinat. gr. 418, fol. 94v). The story about a conversation of St. Macarius with the skull of a dead pagan priests, illustrated in the narthex of the Hilandar monastery, is also worth of attention.

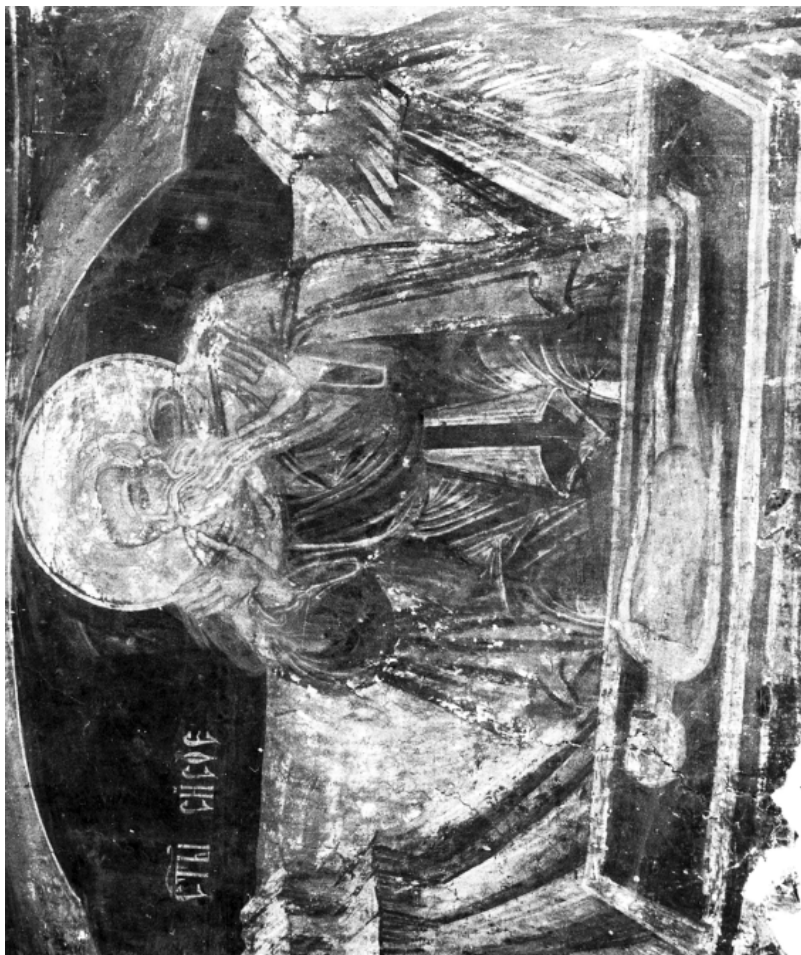
Regarding Serbian depictions of St. Sisoës above Alexander's grave, one should say something about certain aspects of their possible interpretations. Although the occurrence of these frescoes should be in the first place understood as a result of the work of the Greek painters in the area under jurisdiction of the Patriarchate of Peć, and, consequentially, as a result of a circulation of iconographic templates used by these painters, one must not to lost sight of some aspects of Serbian culture in the seventeenth century on the basis of which we can talk about an authentic local reception of the monastic topic in question. In the eyes of Serbian observers, the frescoes of St. Sisoës over the grave of Alexander the Great could possibly get specific meaning. Namely, the idea of nothingness of earthly life was deeply rooted in Serbian monastic practice. As examples of the «remembrance of death» in Serbian ascetic tradition one may mention the details from the Life of monk Theoktistos, former king Dragutin, episodes from biography of St. Peter of Koriša, certain teachings from the writings of St. Sava, or some interesting gravestone inscriptions, whose message could be summarized in sentence «I was what you are, and you will be like me.» Serbian frescoes of Sisoës' lament could also be interpreted through comparison with the theme of death in the Serbian written culture from 16th–17th centuries. There is, for example, a conceptual

similarity of the frescoes which are the subject of our research and very suggestive and startling poem called *Song of death*, preserved in three Serbian manuscripts. This poem contains a description of the departure from this world, with the emphasis on the inevitability of death, with a list of the famous biblical and historical figures who could not escape it. In particular, it should be noted that among these figures anonymous poet draws his reader's attention to Joseph, «Emperor of Egypt». Finally, it should be noted that the figure of the deceased to whom Sisoës the Great addresses fearfully and mournfully was well known to the Serbian community in the time of the creation of the frescoes in question. This is witnessed by numerous manuscripts of *Alexandride*, medieval Serbian version of Pseudo-Calisthenes *Alexander Romance*, transcribed during the period of Turkish rule.

ЖИВКОВИЋ

Сл. 1. Манастир Ломница, Свети Зосим над гробом Александра Великог
(фото М. Радкујко)

Сл. 3. Манастир Никоље, Свети Сисоје над гробом Александра Великог (фото С. Петковић)

Сл. 2. Манастир Режевићи, Свети Сисоје над гробом Александра Великог (фото М. Марковић)

Сл. 4. Манастир Варлаам на Метеорима, Свети Сисоје над гробом Александра Великог

Сл. 5. Црква Светог Атанасија, Арбанаси, Свети Сисоје над гробом
Александра Великог

Сл. 6. Ермитаж, Икона светог Сисоја над гробом
Александра Великог